

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti kirjanduse õppetool

Triin Timm

**Kaasaja propagandistlik kujutamine kirjandusteoses
Hans Leberechti jutustuse "Valgus Koordis" näitel**

Bakalaureusetöö

Juhendaja Pille-Riin Larm

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Propaganda ja sotsialistlik realism Nõukogude Liidus	7
1.1 Propaganda	7
1.2 Sotsialistlik realism	11
2. 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate alguse sündmused Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis.....	14
2.1 Kommunistlik partei	14
2.2 Kolhoseerimine	16
2.3 Olme.....	18
2.4 Relvastatud vastupanuliikumine	20
2.5 Repressioonid.....	24
3. Hans Leberechti jutustuse ”Valgus Koordis” analüüs	27
3.1 Hans Leberechti elu ja looming	27
3.2 Jutustuse „Valgus Koordis“ ilmumise kirjanduslik kontekst.....	28
3.3 Jutustuse „Valgus Koordis“ genees ja retseptioon	29
3.4 Jutustuse „Valgus Koordis“ süžee ja karakterid	32
3.5 Kaasaja kujutamine jutustuses ”Valgus Koordis”	37
3.5.1 Kommunistlik partei.....	37
3.5.2 Kolhoseerimine	39
3.5.3 Olme.....	41
3.5.4 Relvastatud vastupanuliikumine	46
3.5.5 Repressioonid.....	48
3.6 Propagandistlikud illusioonid jutustuses „Valgus Koordis“	50
Kokkuvõte.....	53

Kirjanduse loetelu	56
Summary. The propagandistic depiction of the contemporary time in literary works on the example of <i>Light in Koordi</i> by Hans Leberecht.....	62

Sissejuhatus

Käesolev bakalaureusetöö käsitleb Teise maailmasõja järgse Eesti väikeküla sündmuste ja nähtuste propagandistlikku kujutamist Hans Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ („Свет в Коорди“ 1948; e.k 1949) näitel.

Bakalaureusetöö teema on välja kasvanud huvist uurida, kuidas kujutati Teise maailmasõja järgse Eesti väikeküla kolhoseerimist toonases ilukirjanduses. Valik langes jutustusele „Valgus Koordis“, aga mitte ainult tänu kolhoseerimise kujutamisele selles, vaid ka seetõttu, et tegemist on „kurioosumiga, mille paralleelteoseid teiste kolhoseeritud rahvaste kirjandustes me lihtsalt ei tunne“ (Olesk 2003: 478). Ühtlasi on „Valgus Koordis“ uurimismaterjalina selgesti haaratav.

Hilisemast ajast on tuntud sama teemat käsitlevad Heino Kiige „Tondiõomaja“ (1970) ja Viivi Luige „Seitsmes rahukevad“ (1985), mis on mõlemad olnud tabude murdjad okupeeritud Eesti kirjanduses. Tänuväärset uurimismaterjali pakuvad ka juba vabas Eestis ilmunud mälestuslikud teosed, nagu Leelo Tungla „Seltsimees laps“ (2008) ja „Samet ja saepuru“ (2009) ning Jaan Roosi päevaraamat „Läbi punase öö“ I–V (1997–2009). Töö kompaktsuse huvides olen paraku hoidunud Leberechti jutustuse kõrvutamisest nende teostega.

Jutustusega „Valgus Koordis“ lähemalt tutvudes sai kiiresti selgeks, et selles sotsialistliku realismi kanoonilises teoses, mille eesmärgiks peaks olema kaasaja reaalsuse tõepärane kujutamine, kirjeldatakse kolhoseerimist tänapäeva ajalooteaduse seisukohalt moonutatult – ja mitte ainult kolhoseerimist. Paljud teisedki sündmused ja nähtused tundusid olevat kujutatud kõverpeeglis. Sellest tähelepanekust lähtudes on käesoleva töö eesmärk süvenenult analüüsida konkreetsete ajaloosündmuste ja -nähtuste kujutamist teoses, võrreldes tänapäeva ajalooteaduse seisukohtadega. Nõustudes eelteadmisega, et „Valgust Koordis“ on sageli nimetatud propagandistlikuks, püüan ühtlasi kirjeldada, kuidas luuakse just propaganda eesmärgil selles teoses moonutusi, ning sõnastada antud jutustuse propagandistlikku sõnumit.

Taasiseseisvunud Eestis on Hans Leberechti jutustust „Valgus Koordis“ oma bakalaureusetöös „Sotsialistliku realismi meetodist ja kirjanduskriitikast Hans Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ põhjal“ uurinud Kristi Kuningas (1997) ja bakalaureusetöös „Ruumipoeetika Hans Leberechti „Valgus Koordis“ ja August Mälgu „Taeva palge all“ näitel“ Liis Vahter (2013). Nende bakalaureusetöödega on siinkirjutaja tutvunud ja nende dubleerimisest püüdnud hoiduda. Liinakuru kuuendas kevadkoolis (2013) pidas Evelin Arust jutustuse retseptsioonile keskenduva ettekande „Nõukogude Eesti tippteos – Hans Leberechti „Valgus Koordis““. Avaldatud on eriilmelisi artikleid, mille tähelepanekuid kasutatakse ka käesolevas töös (nt Olesk 2003, Veidemann 2010). Käesolevat teemat aga – kaasaja propagandistlik kujutamine – uurivad tööd varasemast siinkirjutajale teadaolevalt puuduvad.

Siinses bakalaureusetöös „Kaasaja propagandistlik kujutamine kirjandusteoses Hans Leberechti jutustuses „Valgus Koordis“ näitel“ on uuritav teema esmalt piiritletud ajalisel ja ruumilisel: Teise maailmasõja järgne Eesti küla. Teiseks on tehtud valik vastavat aeg-ruumi käsitlevate ajalooliste ja ilukirjanduslike tekstide seas: kanoonilisem ilukirjandustekst ja tänapäevaseimad ajaloouurimused. Kolmandaks püsib fokuseeritum analüüs omakorda raamis, mille loovad valitud teoses esil olevad ühised märksõnad: kommunistlik partei, kolhoseerimine, olme, relvastatud vastupanuliikumine ja repressioonid. Uurimise käigus on domineerinud empiiriline ja komparatiivne meetod.

Antud bakalaureusetöö koosneb kolmest osast. Esimene, teoreetiline peatükk „Propaganda ja sotsialistlik realism Nõukogude Liidus“ jaguneb kahte peatükki. Esimeses neist antakse ülevaade propaganda olemusest üldiselt ja selle eripäradest Nõukogude Liidus: käsitletakse kommunistlikku propagandat, selle eesmärgi ja põhisuundi, vahendeid ja meetodeid. Lisaks antakse lühike ülevaade kommunistliku propaganda levikust Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Teises peatükis vaadeldakse Nõukogude Liidu kirjanduse lubatud meetodit, mis ühtlasi teenis propaganda huve – sotsialistlikku realismi. Seejuures on püütud lähtuda jutustuse „Valgus Koordis“ kirjutamise aegsetest käsitlustest. Lisaks vaadeldakse, kuidas sotsialistliku realismi mall rakendus toonases eesti kirjanduses.

Teine peatükk annab ülevaate 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate alguse sündmustest Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis tänapäeva ajaloouurimuse

seisukohalt. Antud peatükis antakse lühiülevaade kommunistlikust parteist, kolhoseerimisest, olmest, relvastatud vastupanuliikumisest ning nn rahvavaenlaste repressioonidest. Käesolevas töös kasutatakse ajaloolise allikmaterjalina võimalikult tänapäevaseid käsitlusi: 2005. aastal ilmunud „Eesti ajalugu“ kuuendat köidet, Seppo Zetterbergi 2011. aastal kordustrukina ilmunud „Eesti ajalugu“ ning erinevaid artikleid ja üksikuurimusi.

Kolmas peatükk annab esmalt ülevaate Hans Leberechti elust ja loomingust ning kirjeldab seejärel jutustuse „Valgus Koordis“ ilmumise kirjanduslikku konteksti, retseptsiooni ja geneesi. Tutvustatakse süžeed ja vaadeldakse pikemalt karakteriteid. Ulatuslikem osa kolmandast peatükist koosneb valitud ajaloosündmuste ja -nähtuste – kommunistlik partei, kolhoseerimine, olme, relvastatud vastupanuliikumine ja repressioonid – analüüsist jutustuses „Valgus Koordis“ ning nende võrdlemisest tänapäeva ajalooteaduse seisukohtadega, mis esitati teises peatükis. Lähilugemise käigus tehtud tähelepanekute analüüsimisel püütakse tabada viisi, kuidas sotsialistliku realismi meetod on aidanud kaasa propaganda edastamisele. Püütakse sõnastada jutustuse peamised propagandistlikud sõnumid.

Nõuetekohasele bakalaureusetööle omistatavate mahupiiride ja uurimiseks vajaliku aja nappuse tõttu ei hõlma allikate nimekiri kahjuks kõike asjakohast, mille tuge antud teema süvitsi uurimine vajaks, ning uurimus ise ei ole kindlasti ammendav. Näib siiski, et ka käesoleva põhjal võib välja käia mõningaid seni trükis sõnastamata üldistusi või koguni uudseid tähelepanekuid.

Töö vormistamisel ja viitamissüsteemis on tuginetud Ellen Uuspõllu ”Üliõpilastööde vormistamise juhendile” (2011).

1. Propaganda ja sotsialistlik realism Nõukogude Liidus

1.1 Propaganda

Propaganda on „ideede kommunikatsioon, mille eesmärgiks on veenda inimesi mõtlema ja käituma mingil soovitud viisil /.../ millest otseselt või kaudselt saavad kasu need, kes veenavad“ (Taylor 2011: 22–23). Selline tegevus – ideede kommunikatsioon – pärineb ajast, mil inimesed alles hakkasid verbaalselt suhtlema (Taylor 2011: 22). Esimese teadaoleva märkimisväärse inimesena propaganda ajaloos on esile toodud veenmiskunsti klassikalise teose „Retoorika“ autorit Aristotelest (384–322 eKr) (Uudelepp 2005: 5). Aristotelese jaoks oli retoorika oma olemuselt neutraalne, veenmiskunsti võis kasutada nii headel kui halbadel eesmärkidel [Lee 2005: 82, viidatud Uudelepp 2011: 1 järgi]. Ka propaganda on või vähemalt peaks olema „üldmõistena kontseptuaalselt neutraalse sisuga“, kuid lisades propagandale moraalse ja kõlbelise aspekti, muutub see kas positiivseks või negatiivseks (Taylor 2011: 19).

Termini „propaganda“ võttis 17. sajandil kasutusele Vatikan, markeerides sellega paavsti bullaga loodud organisatsiooni, mis võitles katoliku usu ainuõigsuse eest, veendes reformatsiooniga kaasa läinuid taas katoliku usku pöörduma [Uudelepp 2011: 2]. Propaganda mõiste pälvis seetõttu protestantide seas negatiivse konnotatsiooni. Tänapäevase negatiivse varjundi on propaganda saanud alates Esimesest maailmasõjast, kui seda terminit hakati sõjakoledestega liialdamise tõttu seostama valetamisega. (Taylor 2011: 18–19) Veelgi devalveerisid propaganda mõistet 20. sajandil tekkinud totalitaarriigid, mis hakkasid propagandat kasutama massidega manipuleerimise vahendina [Uudelepp 2011: 3].

Propaganda võib olla juhuslik või kavatsuslik. Teadliku propaganda esmane eesmärk on propageerijale kasu tuua: kommunikatsiooni abil püütakse veenda inimesi oma ideede ja seisukohtade õigsuses ning selle veenmisprotsessi eesmärgiks on suunata inimesi toimima propagandistile sobilikul viisil. (Taylor 2011: 23–24) Propaganda võib

olla suunatud ühele inimesele või miljonitele ning propaganda kommunikatsioonivahendid võivad olla „Kõned, jutlused, laulud, kunst, raadiolained, telepilt“ (Taylor 2011: 24). Propagandaga on tihedalt seotud tsensuur, mistõttu tuleb arvestada, et propaganda esitatav informatsioon on valikuline ning ainult osa tõest. Enamasti on propaganda suunatud madalama haridustasemega inimestele, sest haritud inimesed tunnevad üldjuhul propaganda ära. (Taylor 2011: 27)

Nõukogude Liidus käsitleti propagandat eelkõige kasvatusliku meetodina, mille eesmärgiks oli luua uus nõukogude inimene (Pravotorov 1981: 14). Seda väljendab selgelt nõukogude propaganda avaram definitsioon, mille järgi propaganda tähendas „sotsiaalse tegevuse eri liiki, mille peamiseks funktsiooniks on teadmiste, ideede, kunstiväärtuste ja muu informatsiooni levitamine teatavate vaadete, kujutluste ja emotsionaalsete seisundite kujundamise ja viimaste kaudu ka inimeste käitumise mõjutamise eesmärgil“ (Pravotorov 1981: 7). Propaganda kasvatuslikkusele viitab ka selle meetodi ja teooria uurimine ja arendamine nõukogude teadlaste poolt. (Pravotorov 1981: 20)

Nõukogude Liidu propaganda oli kommunistlik propaganda. Kommunistliku propaganda üheks defineerimise viisiks oli selle vastandamine kodanlikule propagandale (Pravotorov 1981: 14). Kui kommunistliku propaganda eesmärk oli „vaimsete väärtuste /.../ levitamine ja juurutamine“ (Pravotorov 1981: 9) ning see oli suunatud eelkõige töölisklassi harimiseks, siis kodanliku propaganda eesmärgiks oli nõukogude ideoloogia järgi valede levitamine omakasupüüdlike ühiskonnagruppide huvide kaitseks (Pravotorov 1981: 9, 14). Samuti vastandati kommunistlikku ja kodanlikku propagandat kui revolutsioonilist ja reaktsioonilist: kommunistlik propaganda kannab endas töölisrahva üldhuve, samal ajal kui kodanliku propaganda kaitseb vaid väheste subjektiivseid soove. Lisaks vastandati neid vaimu ergutamise ja vaimu allasurumise pinnal, kus positiivset eesmärki kandis kommunistlik propaganda. (Pravotorov 1981: 14)

Kommunistliku propaganda esmane eesmärk oli marksismi-leninismi teooria levitamise ja selgitamisega kujundada rahva seas kommunistlik maailmavaade (Uledov 1981: 60, 63). See hõlmas endas näiteks inimeste kasvatamist kommunistliku töö ja töössesuhtumise vaimus, mis seisnes kodanikutundest tingituna ühiskonna heaks

võimalikult efektiivselt vabatahtliku töö tegemises (Mosjagin 1981: 68–69). Samuti oli nõukogude ühiskonnas oluline „internatsionalismi ja nõukogude partiotismi propaganda“ (Morozov 1981: 77). Internatsionalismi propaganda eesmärgiks oli luua ühtne nõukogude rahvas, mis on vaba oma varasemast rahvusest (Kreegipuu 2007: 47–48). Nõukogude patriotismi propaganda seisnes Nõukogude Liidu ajaloosündmuste valikulises esiletoomises (Kreegipuu 2007: 48). Kommunistliku propaganda ülesanne oli ka töötajate kõlbeline kasvatamine ning ateismi propageerimine (Afanasjeva 1981: 87; Kurotškin 1981: 99).

Eestis sai kommunistliku propaganda juurutamine alguse esimesel nõukogude okupatsiooni aastal. Pärast juulikuist ametlikku võimuvahetust 1940. aastal muutus argielu esialgu vähe, kuid „mõne päeva pärast võis, tõsi küll, märgata teabevahendite ühekülgselt muutumist ja välja ilmusid kommunistlikud sümbolid, nagu punalipud, propaganda nurgakesed ja avalike hoonete seinalehed“ (Zetterberg 2011: 500). 1940. aasta septembrikuust on teateid Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (EK(b)P) Keskkomitee allorganisatsioonina tegutsenud propaganda ja agitatsiooni osakonna tegevuse kohta. (Pilve 2010: 55; Karjahärm 2006: 161). Propaganda ja agitatsiooni osakonnale oli allutatud parteiline propaganda, ajakirjandussektor (1941), trüki ja kirjastuse sektor (1945), kirjanduse ja kunsti sektor (1948) ning raadio (Karjahärm 2006: 161). Selle osakonna eesmärk oli „ühiskonna rahvuslike väärtuste asendamine sovetlikega, mis sai järjekindla ja süstemaatilise kuju pärast Eesti okupeerimist“ (Pilve 2010: 55). Teise maailmasõja järgsel perioodil olid propaganda teenistusse rakendatud nii ajakirjandus kui ka raadio (Miil 2013: 80). Tähtsaimateks Eestimaa Kommunistliku Partei häälekandjateks olid Sovetskaja Estonia, Rahva Häääl [end. Uus Elu] ning komsomoli noorteajakiri Noorte Häääl (Peirumaa 2004: 20). Ajalookirjanduses on Nõukogude okupatsiooni aegset propagandat kirjeldatud nii: „Võimsa propaganda abil pressiti nõukogude kord ja vaim kogu ühiskonda: koolidesse, ülikoolidesse, kultuuripoliitikasse, teatrite kavadesse, kirjastustegevusse ja ajakirjandusse“ (Zetterberg 2011: 503).

Kui demokraatlikes riikides püüti vältida propaganda kasutamise ilmsikstulekut, siis Nõukogude Liidus räägiti avalikult propaganda tarvitamisest (Pravotorov 1981: 14). Tänapäeval markantselt mõjuva näitena võib esile tuua kas või mahuka teose

„Propaganda ja agitatsioon ÜK(b)P otsustes ja dokumentides“ ilmumise eesti keeles 1949. aastal. Muu hulgas sedastas see „parteikirjanduse“ loomise vajaduse 1940. aastal: partei aktuaalseks ülesandeks oli „põhimõttekindla kirjanduse loomine, mis oleks arusaadav võimalikult ulatuslikumale lugejate hulgale“ jmt (Propaganda ... 1949: 12–13). „Võimalikult ulatuslik lugejate hulk“ tähendas sisuliselt kogu Nõukogude Liidu lugejate hulka, „põhimõttekindel kirjandus“ aga sotsialistlikku kirjandust. Mõistet „sotsialistlik kirjandus“ hakati kasutama nõukogude kirjanduse sünonüümina (Izmestjev 1953: 93). Sotsialistlikuks kirjanduseks peeti uut kirjandust, mis areneb pärast nõukogude korra kehtestamist sotsialistliku rahvuse tekkimise ja väljakujunemise protsessis. Seejuures peeti seda vene klassikase ja maailmakirjanduse pärijaks ja järglaseks. Selle teoreetilise aluse moodustasid marksismi-leninismi klassikute tööd. Eriti oluliseks aluseks peeti V. I. Lenini artiklit „Partei organisatsioon ja parteiline kirjandus“ (1905). (Sõgel 1953: 93) Juhinduti Lenini arvamusest, et rahvahulkade huve teeniv kirjandus oli üldproletaarse ürituse osa, avalikult seotud revolutsioonilise proletariaadiga ja läbi imunud sotsialismi ideedest (Izmestjev 1953: 93).

Seesugusele ideaalile vastavas kirjanduskaanonis pälvisid enim tähelepanu vene kirjanikud nagu Maksim Gorki, Vladimiri Majakovski jt (Timofejev 1953: 20).

1940. aastal märgiti parteis ka seda, et „kirjanduskriitika ja bibliograafia, mis on tõsiseks propaganda- ja kommunistliku kasvatusvahendiks, on äärmiselt hooletusse jäetud“ (Propaganda ... 1949: 455). Selle vastu otsustati kriitikute „isoleeritud sektsioon“ Kirjanike Liidu juures likvideerida ja kriitikud, kellest enamus „ei tegele nõukogude kirjanduse küsimustega ega mõjuta selle kujundamist“, koos kirjanikega vastavates sektsioonides töötama panna (Propaganda ... 1949: 455), ajakirjandusväljaannete juurde alatised kriitika- ja bibliograafiaosakonnad sisse seada, „igati arendada soovitusbibliograafiat“ jm (Propaganda ... 1949: 456–457).

Kirjanduselu korraldamine partei poolt ENSV-s kujunes sarnaseks. Lisaks kontrollis trükisõna tsensuur (*Glavlit*), mis peale ajakirjanduses ilmuva tsenseerimise hakkas hävitama või eriosakondadesse sulgema raamatukogude ja -kaupluste kirjandust (Zetterberg 2011: 503). Eesti *Glavlit*'i ülem Olga Lauristin on meenutanud viimaste „puhastamist“ 1940. aastal: kõrvaldati „kõik otseselt kommunismi ja nõukogude vastane kirjandus, eesti rahvuslik-šovinistlik kirjandus, šovinistlikud laulud, kõik nn

„eesti Vabadussõja“ nimeline kirjandus“ (Zetterberg 2011: 503). 1943. aastal loodi Moskvast kirjanike kutseühing ENSV Kirjanike Liit, mille esimeheks valiti August Jakobson. Liidust pidi saama „tõeliselt nõukogulik, marksistlikul ideoloogial põhinev võitlusvahend“ (Zetterberg 2011: 559). Kirjanike Liidu põhikirja järgi oli nõukogude ilukirjanduse ja kirjandusliku arvustuse põhimeetodiks sotsialistlik realism, mis „nõuab kunstnikult võltsimatut ajaloolis-konkreetset tõelisuse kujutamist selle revolutsioonilises arengus“ (Epner 2001: 378).

1.2 Sotsialistlik realism

Sotsialistlik realism oli nõukogude propaganda poolt soositud kirjanduslik meetod, mida vahel on vaadeldud ka kirjandusvooluna (Märka 1998: 98). Definiitsiooni järgi nõudis sotsialistlik realism „tõelisuse kujutamist selle revolutsioonilises arengus“ (Olesk 2003: 467).

Püüdes rekonstrueerida arusaama sotsialistlikust realismist Leberechti kaasajal, on otstarbekas lühidalt tutvustada üht varasemat ja ülevaatlikumat sotsialistliku realismi tutvustusi eesti keeles, mis ilmus 1945. aasta Loomingus Johannes Semperi sulest, ning 1953. aastal ilmunud Endel Sõgla toimetatud kooli-kirjandusloo (seega laialt levinud) käsitlust. Semper nimetab sotsialistlikku realismi nõukogude kunsti põhimeetodiks, „milles on rakendatud endise realismi parimaid omadusi ja traditsioone“ (Semper 1945: 535). Ehtne nõukogude kunst on autori järgi sügavalt parteiline ja taotleb monumentaalsust, see suudab haarata ja suunata suuri hulki. Meelelahutuse pakkumise asemel kasvatab see nõukogulikku elutunnet. Vastavalt on selle meetod, sotsialistlik realism, kõrgelt ideeline, taotleb tõetruudust, kujutab positiivset karakterit jpm. (Semper 1945: 535–542) Leiti, et „sotsialistliku realismi mõistega on ühendatav ainuüksi NSV Liidu rahvaste kirjandus“ (Krigul 1945: 543). Sõgla kirjanduslugu on tugevalt üles ehitatud vastandusele sotsialistliku realismi ja eelneva eesti kirjanduse vahel. Autor distantseerib eesti sotsialistlikku realismi selgelt 1920.–1940. aastate „kodanlikust“ realismist (uusrealismist), mille meetodiks ei olnud realism ja mis oli „elutõe kõige jämedam ja sihilik moonutamine kodanluse klassihuvides“ (Sõgel 1953: 28). Leiti, et „tõeline realism eeldab elutõe peegeldamist“ (Sõgel 1953: 28). Marksismi klassikutele tuginedes sedastati, et realism ei esita mitte ainult tõepäraseid detaile, vaid ka tüüpilisi

karaktereid tüüpilistes olukordades. (Sõgel 1953: 28) Seejuures ei mõistetud „tüüpilise“ all „midagi keskmise läbilõike taolist või matemaatiliselt kõige sagedamini esinevat, küll aga seda, mis kõige ilmekamalt karakteriseerib antud sotsiaalset keskust tema arengus“ (Semper 1945: 535). Leitakse, et tüüpilist tuleb vaadelda „ajaloolise arengu perspektiivist“: selle järgi on aga näiteks aktiivsetel vastupanijatel rohkem kaalu kui passiivsetel kannatajatel, kuigi viimaseid oli rohkem (Semper 1945: 535). Tüüpilist on sõnastatud ka kui seda, mis kõige veenvamalt väljendab antud ühiskonnajõu olemust – see tähendab „millegi olemusliku väljatoomist kõigis selle vastuoludes“ (Hennoste 2010: 101). Olemuslikuks sai aga pidada muidugi ainult seda, mis näitas maailma muutumise ja olemise pilti sellisena, nagu marksism ja leninism seda ette nägid (Hennoste 2010: 101).

Ehkki sotsialistliku realismi eesmärgiks seati tegelikkuse kujutamine, ei oodatud kirjanikelt mitte kaasaegsete olude dokumenteerimist, vaid kirjanikud pidid oma loomingus ajas ette ruttama ning kujutama peagi realiseeruvat tulevikku (Epner 2001: 378). Lugejale homse päeva avamise eesmärgiks oli „kasvatada töötajad /.../ kodumaa tulisteks patriootideks, juurida inimeste teadvusest välja kapitalismi igandeid, istutada inimestesse kommunistliku moraali põhimõtteid“ (Izmestjev 1953: 94). Niisiis oli kirjanike esmaseks ülesandeks kasvatada lugejaskonda (töörahvast) sotsialismi põhimõtete vaimus (Epner 2001: 379; Olesk 2003: 467).

Kirjanduse kasvatuslik eesmärk muutis kirjandusteose kõige olulisemaks hindamiskriteeriumiks teose sisu (Epner 2001: 379). Kirjanike vormikatsetused mõisteti hukka, alates 1947. aastast pidas kriitika ideoloogiliselt sobivaks vaid kaasaegseid sündmusi kajastavaid teoseid (Epner 2001: 379; Krusten 1987: 94). Didaktilist ülesannet kandis ka tegelaskond, mille järgi positiivsed tegelased (partei liikmed ja neid toetavad inimesed) ja endised uues korras kahelnud tegelaskujud (keskmikud) saavutavad võidu negatiivsete (kulakud, bandiidid) tegelaste üle (Krusten 1987: 94). Seejuures lähtuti tegelaskujude isikuomaduste ja välimuse loomisel eelkõige tegelase sotsiaalsest päritolust (Epner 2001: 378).

Oluline on rõhutada, et mida sotsialistlikuks realismiks eri perioodidel ka ei nimetatud, see tähendas alati esteetilisi ja temaatilisi tabusid ja/või piiranguid (Olesk 1998: 383).

Uue, nõukogude kirjanduse nõuetega kohanemine oli eesti kirjanikele ja lugejatele väljakutse. Aastate 1940–1941 ja 1945–1955 kirjandus oli kõigest eelnevast ja valdavast täiesti erinev: see oli „üsna ilmne nõukogude diskursuse ülekanne või tõlge eesti keelde“ (Olesk 1998: 384), katse luua direktiivselt täiesti uus kirjandus (Olesk 1998: 385). Sotsialistlik realism oli „spetsiifiline kirjandus“. Kirjandus eksisteeris toona korraga kahes kontekstis: selles, mida kujundasid poliitikud ja teises, mida inimesed mäletasid varasemast. Vanad väärtused ja normid eksisteerisid, kuid nende kõrvale või asemele suruti uusi. (Olesk 1998: 385) Uues kontekstis ei hinnatud enam autoreid kutseoskuste põhjal – edukad oli need autorid, kes olid suutnud kiiresti omandada uue keele või valdasid seda varasemast. Kirjandust ei müüdnud enam turureeglite järgi. (Olesk 1998: 385) Kirjastamise riiklik monopol ja tsensuur olid teinud kirjanduse otseselt riikliku ideoloogiaaparaadi osaks (Olesk 1998: 382). Esimene tingimus avalikkuse ette pääsemiseks oli kirjanike jaoks „sotsialistliku realismi paleuste selgkestegemine“ ja nende järgi häälestumine. Teoses tuli kujutada klassivõitlust, linnaproletariaadi olulist ühiskondlikku rolli, venelaste progressiivsust, keskele kohale tõusis positiivne kangeline. 1950. aastal trükiti „avaldamiskõlbulike“ eesti kirjanike nimekiri, mis koosnes 35 kirjaniku nimest: August Jakobson, Johannes Barbarus, Debora Vaarandi, Aadu Hint, Juhan Smuul (Schmuul) jt. (Zetterberg 2011: 561) Uut kirjandust, eriti proosat, kirjutati esialgu vähe. Oma toimetuleku kindlustamiseks hakkasid mõned kirjanikud tõlkima. (Zetterberg 2011: 561)

Kui nõukogude kirjandus oli „spetsiifiline kirjandus“, siis selle arvustus oli „kahekordselt spetsiifiline“ (Olesk 1998: 385). 1930. aastatel oli oluline tundunud võitlus vulgaarsotsioloogiaga, kuid 1948. aastal määras partei kriitika põhisuundadeks võitluse estetismi ja formalismi vastu (Hennoste 2010: 97). Sellest, ametlikust ja ettekirjutatud retseptisioonisuunast erines aga lugejate retseptisioon, mis trükki ei jõudnud – sellest Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ näitel allpool (peatükis 3.3).

1950. aastate teiseks pooleks sai selgeks, et katse luua Eestis uut kirjandust oli ebaõnnestunud: „Nõukogude kirjandus siin ei ela ega sure“ (Olesk 1998: 386).

2. 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate alguse sündmused Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis

2.1 Kommunistlik partei

Nõukogude Eesti keskseks võimuorganiks ja poliitilise võimu esindajaks oli kommunistlik partei, mis kuni 1952. aastani kandis nimetust Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei, seejärel aga Eestimaa Kommunistlik Partei. Kommunistliku partei kõrgeim otsustav organ oli parteikongress ehk kõrgeim parteiline foorum, mis pidi kogunema kord iga nelja aasta jooksul. Parteikongresside vaheajal teostas võimu kongressi poolt valitud Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, mis korraldas kord nelja kuu jooksul pleenumeid. (Tannberg 2005c: 250) EKP Keskkomitee pleenumitel „nimetati ametitesse keskkomitee büroo liikmed ja keskkomitee aparaadi töötajad, tavaliselt ka partei revisjonikomisjoni esimees ning partei kureerimisel ilmuvate ajalehtede ja ajakirjade toimetajad“. (Tannberg 2005c: 250)

Pleenumitevahelisel perioodil juhtis parteid esimese sekretäri kutsel kord nädalas koos käiv EKP Keskkomitee Büroo, kus tegeleti liiduvabariiki puudutavate küsimustega. Keskkomitee büroo moodustasid üldjuhul 9–11 liiget ja 3–4 liikmekandidaati, kusjuures viimastel polnud otsuste tegemisel hääleõigust. Büroo püsiliikmeteks olid Ministrite Nõukogu esimees, Ülemnõukogu Presiidiumi esimees ja EKP Tallinna Linnakomitee sekretär. Enamasti kuulusid bürooliikmete hulka ka kõik keskkomitee sekretärid. (Tannberg 2005c: 250) Lisaks võisid bürooliikmeteks olla ka „valitsusjuhi asetäitja, ametiühingute esimees, keskkomitee parteiorganisatsioonilise töö osakonna juhataja, mõni kõrgem sõjaväelane ja julgeolekuminister. [...] Liikmekandidaadidena kuulusid EKP Keskkomitee Büroosse aeg-ajalt ka tähtsamate

ajalehtede – „Rahva Hääle“ ja „Sovetskaja Estonija“ – peatoimetajad“ (Tannberg 2005c: 250).

Liiduvabariigi parteiorganisatsiooni kõrgeimaks juhiks oli esimene sekretär, kes vaatamata oma juhtivale positsioonile liiduvabariigis oli Moskva tugeva kontrolli all (Tannberg 2005c: 250–251). Ent „paljude otsuste lahendus sõltus siiski ka kohalikust juhust, tema oskusest asja esitada ja põhjendada ning oma sidemeid ära kasutada“ (Tannberg 2005c: 251). Eestimaa Kommunistlikus Parteis tähtsusele järgmine aparaaditöötaja oli liiduvabariigi teine sekretär, kelle ülesandeks lisaks esimese sekretäri asendamisele oli ka viimase üle kontrolli teostamine. Nii oli aastatel 1944–1953 EKP teine sekretär Moskva poolt ametisse määratud, kusjuures enamasti oli tegemist vene rahvusest parteiametnikuga. Lisaks esimesele ja teisele sekretärile oli sõjajärgsel perioodil lühikest aega ametis ka kolmas sekretär. Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid maapiirkondades jagunesid kuni 1950. aastateni maakondlikeks, hiljem rajooniorganisatsioonideks ning linnades linna- või linnaosaorganisatsioonideks. Madalaimaks kommunistliku partei astmeks olid ettevõtete ja töökollektiivide juures paiknevad algorganisatsioonid, mida juhtisid parteiorganisaatorid. (Tannberg 2005c: 250–251)

Teise maailmasõja järgsel perioodil oli EKP eelkõige mitte-eestlaste partei – liikmeskonna moodustasid põhiliselt Punaarmee sisserrännanud kommunistid ja Punaarmees demobiliseeritud eestlased (Zetterberg 2011: 535). 1940. aastatel olid peaaegu pooled eesti rahvusest parteiliikmed Venemaa eestlased, ent tulevaste massirepressioonide kartuses hakkas kohalike eestlaste osakaal parteiliikmeskonnas 1950. aastatel märkimisväärselt suurenema. Vaatamata 1950. aastatel alguse saanud eestlaste kiirele parteistumisele, oli mitte-eestlaste osakaal Eestimaa Kommunistlikus Parteis kogu aeg ülekaalus. (Tannberg 2005a: 255)

1940. aastate Eestimaa Kommunistlik Partei oli eelkõige aparaadipartei: „enamik sõjajärgsetest kommunistidest olid funktsionäärid, kes töötasid juhtivatel kohtadel partei- ja riigivõimuorganites, ettevõtetes, kolhoosides ja sovhoosides“ (Tannberg 2005a: 255). Sõjajärgset parteiliikmeskonda iseloomustas ka madal haridustase. 1940. aastatel oli umbes 2/3 EKP liikmetest alg- või mittetäieliku keskharidusega, kõrgharidusega see-eest vaid 8–9% parteiliikmetest. Ajapikku parteilaste haridustase

tõusis ning 1980. aastatel teisel poolel oli vähemalt keskharidusega parteiliikmeid juba neli viiendikku. (Tannberg 2005a: 255)

2.2 Kolhoseerimine

Ehkki otsus kolhooside moodustamiseks Eestis, Lätis ja Leedus võeti ÜK(b)P Keskkomitee poolt vastu 1947. aasta maikuus, olid ettevalmistustööd kolhoseerimiseks alguse saanud juba 1940. aastal, mil nõukogude võimu poolt okupeeritud Balti riikides võeti vastu radikaalne maareform. Ehkki saksa okupatsiooni ajal maareform tühistati, siis juba 1944. aasta septembris ennistas Eesti NSV Ülemnõukogu 1940. aastal alustatud maareformi, millega anti maatameestele ja väiketalunikele talumaad suurtalunike maavalduste arvelt. (Tannberg 2005b: 282) Suurmaaomanike maavaldused piirati 30 hektarini, kusjuures taluperemeestele, kes olid teeninud Omakaitstes või Saksa sõjaväes, jäeti alles ainult 5–6 hektarit maad (Zetterberg 2011: 540). 1947. aasta suveks oli maareformi tulemusel Eesti territooriumil kokku 136 000 talumajapidamist, millest „1/3 moodustasid uusmaa- ja juurdelõigete saajad, 1/3 maareformiga vähendatud talud ja 1/3 reformist puutumata jäänud majapidamised – nn. riiklik reserv“ (Tannberg 2005b: 282). Uusmaasaajate talumajapidamiste pindala oli keskmiselt 15 hektarit, kuid nende kõrval esines ka nn kääbusmajapidamisi, mille suurus jäi alla 10 hektari. Niivõrd väikesed uustalud ei saanud sageli isemajandamisega hakkama ning laostusid. Samuti nõrgestas seniste suurtalunike põllumaade vähendamine ka varem elujõuliste talude tootlikkust. (Zetterberg 2011: 540)

Maareformile lisaks püüti talurahvast kolhoosidesse sundida ka kõrgete maksude ja koormistega (Tannberg 2005b: 283). Üle 20 hektariste maade omanikud „pidid 1947. aastal loovutama oma tõenäolisest tulust maksudeks 40% ning järgmisel aastal juba 75%“ (Tannberg 2005b: 283). Ent kõige suuremad maksukoormised lasusid kulakutel, keda 1947. aasta nn kulakute registreerimise andmete kohaselt oli kokku 2700 taluperemeest (Zetterberg 2011: 541). Uusmaatalunikud olid esialgu põllumajanduslikest maksudest vabastatud, kuid ajapikku tuli neilgi hakata maksukoormisi tasuma. Maksude tasumise kõrval olid talunikud sunnitud 1941. aasta aprillis kehtestatud kohustusliku müügi süsteemi alusel riigile müüma põllumajandussaadusi minimaalse tasu eest, kusjuures sageli ei katnud kokkuostu

hinnad isegi tootmiskulusid. (Mertelsmann 2007: 469–470) Suurtalude müügikohustuse normid olid võrreldes väiketaludega tunduvalt suuremad: kui 1945. aastal oli väiketalude (1–10 hektarit) vilja müügikohustus 1 hektari haritava maa pealt 30 kilogrammi, siis suurtaludel (20–25 hektarit) oli vastav norm 100 kilogrammi (Zetterberg 2011: 541; Tannberg 2005b: 283). Lisaks kõrgete maksude tasumisele ja kohustuslikele põllumajandussaaduste müüginormidele olid talunikud sunnitud täitma ka mitmesugustel riigi poolt ettekirjutatud tööülesandeid – sellisteks töödeks olid näiteks metsaraie, aga ka teede ja sildade parandamine (Tannberg 2005b: 283).

Vaatamata talunike survele erinevate koormiste ja kohustustega ei soovinud taluomanikud kolhoosi astuda. Eraomandist loobumise vastu olid nii endiste suurmaavalduste peremehed kui ka maareformiga maad saanud väiketalunikud ja uusmaasaajad. (Tannberg 2005b: 283, 284) Talurahva vastuseis kollektiviseerimisele kajastus eelkõige nende passiivsuses: 1947. aastal rajati Eestis viis kolhoosi, 1948. aasta oktoobrikuuks oli loodud 195 kolhoosi, 1949. aasta märtsiks oli kolhoosidesse astunud 8% taludest (Zetterberg 2011: 541). Talupoegade vastupanu kolhoosiseerimisele suudeti murda alles pärast 1949. aasta märtsiküüditamist. Massirepressioonide kordumise kartuses hakkasid seni kollektiviseerimisest kõrvale hoidnud talunikud massiliselt kolhoosidesse astuma. (Tannberg 2005b: 284) Juba 1949. aasta 5. aprilliks oli kolhoosidesse astunud 28% taludest, 9. aprilliks 48% ja 20. aprilliks 63,8% kõikidest talumajapidamistest. 1952. aasta lõpuks suudeti kollektiviseerimise protsess kõigis kolmes Balti riigis edukalt lõpuni viia. (Zetterberg 2011: 542)

Kollektiviseerimine tõi endaga kaasa eraomandi likvideerimise: talunikud pidid ühiskasutusse loovutama enamiku oma kariloomadest, põlluharimistööriistadest, hoonetest ja maast, isiklikuks tarbeks jäeti vaid ca 0,6 hektari suurune põllumaalapp (Mertelsmann 2007: 471). Lisaks oli igal kolhoosnikul kohustus kolhoosi heaks töötada kindel arv normipäevi, mille eest neile kollektiivmajandi sissetulekust palka maksti. Ent kolhooside madal tootlikkus, riiginormi täitmise nõue põllumajandussaaduste ära andmise näol ja kohustus iga-aastaselt kindel summa investeerida jättis kolhoosnikele töötasu maksmiseks raha ja vilja järele väga vähe. (Mertelsmann 2007: 471; Tannberg 2005b: 284–285) Vaatamata väikestele töötasudele töötasid esimestel märtsiküüditamise järgsetel aastatel kolhoosnikud püüdliselt nagu varem oma

eravaldues, kuid peagi mõisteti, et kolhoositöö ei tasu end ära. Madal või (peaaegu) olematu töötasu muutis kolhoosnike tööetikat: seniste püüdlike kolhoosnike seas hakkas aina enam ilmema hoolimatust ja ükskõiksust. Kolhoositöö asemel hakati rohkem tähelepanu pöörama oma isikliku maavalduese ülesharimisele. (Mertelsmann 2007: 473)

Ehkki kahel esimesel kollektiviseerimise-järgsel aastal põllumajandustoodangu hulk ei langenud, tõi kolhoseerimine pikemas perspektiivis kaasa põllumajandustootlikkuse kiire languse (Mertelsmann 2007: 473; Zetterberg 2011: 542). Märtsiküüditamise käigus oli Eestist välja saadetud eelkõige talupojad, samuti suurendas põllumajanduses tööjõupuudust väike palk ja paremad perspektiivid teistes valdkondades. Põllumajanduses olid aktiivsed eelkõige naised ja vanurid, noored mehed suundusid tööle enamasti tulusamatesse harudesse. Põllumajanduse tootlikkuse langust süvendas ka piisava hulga põllutöömashinate puudumine, mistõttu tuli hakata paljusid töid, mida varem oli tehtud mashinatega, taas käsitsi tegema. (Mertelsmann 2007: 474) See raskendas maa harimist, mistõttu nii mõnelgi pool jäid põllud õigeaegselt üles kündmata ja vili koristamata (Tannberg 2005b: 284). Kollektiviseerimise tulemusena oli „1953. aastal [...] Nõukogude Eesti põllumajandus viletsamas olukorras kui 1944., ainuüksi vilja tootmine langes 451 000 tonnilt 228 000 tonnile (Zetterberg 2011: 542).

2.3 Olme

Eesti NSV sõjajärgset eluolu iseloomustas tarbekaupade (toiduained, tarbeesemed, riided) ja teenuste (transport, elekter) raske kättesaadavus (Vahtre 2005: 353). Kui Saksa okupatsiooni ajal elas maarahvas küllaltki hästi, „sest polnud erilist mõtet põllutööriistade vms. soetamise nimel lõssi juua või lihaga koonerdada, lisaks tassis linnarahvas toiduainete eest kohale peeneid riideid, kristalli ja klavereid“, siis Nõukogude okupatsiooni ajal olme kaupade saadavus maal muutus tunduvalt kehvemaks (Vahtre 2002: 15). Maaelanike tarbekaupade kättesaadavust pärssis vabaturu puudumine, talumajanditele kehtestatud kõrged maksud ja kaupade järjest süvenev defitsiitsus. Talumajapidamiste kolhoseerimine raskendas olukorda veelgi: senised hektarites mõõdetavad talud vähendati poolehektaristeks maa-aladeks ning talude põllutööriistad ja enamik koduloomi loovutati kolhoosile. (Vahtre 2002: 15)

Eestlaste toitlusolusid sõjajärgsel perioodil mõjutas eelkõige energeetika ja rasketööstuse eelisarendamine, mis jättis põllumajanduse tagaplaanile. Olukorda halvendas veelgi 1946.–1947. aastal haripunkti jõudnud inflatsioon, mis põhjustas toiduhindade kiire tõusu. (Mertelsmann 2010: 91) Ehkki ratsioonisüsteemiga oli linnaelanikele ja riigiteenistujatele ette nähtud eluks vajalik toiduainete ostmise miinimumnorm, ei olnud madalate hindadega riiklikud poed alati vajalike toidukaupadega varustatud (Mertelsmann 2007: 451). Inflatsiooni tõttu ei saanud osa linnarahvast endale lubada isegi ettenähtud normide väljaostmist, rääkimata taluturult toiduainete soetamisest. Kehvad toitlusolud põhjustasid 1946.–1947. aastal toidukriisi, mille tulemusel kasvas linnaelanike suremus järsult: 1946. aastal suri 19,1 inimest tuhande elaniku kohta ja 1947. aastal 19,5. Kuigi maaelanikel ei olnud ratsioonile õigust, olid nende toitlusolud esialgu linnaelanikega võrreldes paremad: madalate kokkuostuhindade tõttu müüsid talunikud hulгимүүjatele ja riigile senisest oluliselt vähem kaupa, tänu millele jäi neil enda tarbeks rohkem toiduaineid alles (Mertelsmann 2010: 83, 85, 91, 93). Toiduainetest, eriti suhkrut, oli puudust maalgi, kuid sellegipoolest oli maarahva toidulaud oli linnaelanike omaga võrreldes kuni kolhoseerimiseni mitmekesisem (Vahtre 2002: 15, 17).

Kolhoseerimise tagajärjel muutus olukord vastupidiseks: riik hakkas suunama toiduaineid maalt linna ja see põhjustas väikese töötasuga, mõnel juhul ka töötasuta, kolhoosnike toitlusolukorra halvenemise (Mertelsmann 2010: 97). Kolhoosiaja algul oli maaelanikel puudus eelkõige leivast, sest kolhoosides „kasvatati vähem teravilja ja tehnilisi kultuure, samas kui sööda (eriti heina) ja kartuli osakaal kasvas“ (Mertelsmann 2010: 95). Leivapuudust suurendas ka keeld eramajapidamistes põldu harida. Leivavilja puudumise tõttu pidid maainimesed leivaküpsetamisest loobuma ning ajapikku harjuti leiba poest ostma. (Vahtre 2002: 17)

Kitsikusest tingituna säilis sõjajärgsel perioodil riietuses ja välimuses eestiaegne mood, mida põimiti militaarsete elementidega (kalifeed, säarsaapad) (Vahtre 2002: 23; 2005: 353). Meestemoes domineerisid laiad pintsakuid ja mansettidega püksid, naistemood nägi ette kostüümi või sits- või bembergkleiti, kusjuures nii meeste kui naiste tänavarõivad muudeti patšokkidega sõjaväeliselt kõrgeõlaliseks. Saksa okupatsioonist alates lisandus naistemoesse miniseelik ja lokike lauba kohal. Suvel

kanti traksidega kirjuid seelikuid, valget pluusi ja tolmumantlit. 1950. aastatel lisandusid moekaupadena paksutallalised, nn tšehhi kingad ja peeneruudulised kummeeritud mantlid. Venelaste vahendusel hakati igapäevarõivastuses kasutama ka vatijoppi ehk puhvaikat. Sõjajärgsel perioodil oli rätsepate ja kingseppade teenuste ostmine keelatud, mistõttu enamik rõivastusest tuli ise õmmelda. (Vahtre 2002: 23, 25)

Sõja järel kasutati maal peamise transpordivahendina ree, saani või vankri ette rakendatud hobust. Linnas kasutati kuni 1950. aastateni voorimehi, seejärel muutusid linnasisese liikluse peamiseks sõiduvahendiks taksod. Suvel kasutati lühemate vahemaade läbimiseks jalgratast. Nii linnas kui ka maal liikusid liinibussid, kuid nende sõidugraafik oli hõre. Hobustrasporti kõrval oli 1940. ja 1950. aastatel oluliseks liiklusvahendiks veoauto, mille kasti kattis talvel raudsõrestikule tõmmatud present. (Vahtre 2002: 27) Oluliseks transpordivahendiks oli ka rong, mida kuni 1960. aastateni vedas auru-, seejärel aga diiselveotur (Vahtre 2002: 27; 2005: 353).

1940.–1950. aastatel oli Nõukogude Eesti elanike peamiseks avalikeks infoallikateks mitmesugused müürilehed ja ajalehestendid, ent aegamööda hakati linnades kasutama ka transistorraadioid ja valjuhääldajaid. Eramajapidamistesse hakati raadioid soetama. Suhtlusvahenditena kasutati põhiliselt telegraafi ja postiteenust, sest telefoniside ei olnud veel laialdaselt levinud (eratelefonid ja taksofonid olid pigem erandiks kui reeglilik). Kõikidele avalikele teabevahenditele kehtis tugev tsensuur, samuti piirati inimeste eest infot nõukogude võimu arvates ebasobilike, enamasti iseseisvusajal välja antud trükiseid hävitades. (Vahtre 2002: 31, 32, 35) Tähtsamad Nõukogude Eesti ajalehed – Rahva Hääl ja Sovetskaja Estonija – täitsid eelkõige propagandistlikke eesmärgi (Vahtre 2002: 33, Tannberg 2005c: 250).

2.4 Relvastatud vastupanuliikumine

1940. aastate teise poole ja 1950. aastate alguse vastupanuliikumine nõukogude võimu vastu oli alguse saanud vahetult pärast Eesti ala okupeerimist 17. juunil 1940. Esialgu toimusid vastuhakud spontaanselt ning okupatsioonivastaste jõudude vahel puudus omavaheline koostöö. (Ant 2005c: 178; Laar 2005c: 4) Vastupanuliikumine aktiveerus pärast 1941. aasta 14. juuni massiküüditamist, mille käigus Eestis represseeriti Merkulovi 17. juunil ÜK(b)P Keskkomiteele, Nõukogude Liidu Rahvakomissaride ja

NKVD-le esitatud andmete põhjal 9156 inimest, kellest 3178 arreteeriti ja 5978 deporteeriti (Ant 2005b: 177). Rahvuslikku vastupanuliikumist aktiveeris ka 22. juunil 1941 puhkenud sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel (Pajur 2005: 181). Sel taustal tekkinud relvastatud vastupanuliikujad hakkasid kandma ühisnimetust „metsavennad“. Rahvasuust pärineva „metsavenna“ vastena kasutati nõukogude propagandas mõistet „bandiit“. (Ant 2005a: 184–185)

Mõisteid „metsavend“ ja „metsavendlus“ on võimalik määratleda mitmeti. Erinevate defineeringute järgi on ajalookirjanduses välja toodud kuni kaheksa erinevat metsavendluse „liiki“, mis varieeruvad relvastatud enesevarjamisest kuni aktiivse vastupanuvõitluseni. (Ant 2005a: 184) Mõiste üheks parimaks määratluseks on Jüri Ant pidanud järgmist definitsiooni: „Metsavendadena selle sõna tõelises mõttes tuleb mõista neid inimesi, kes alustasid metsavendadena organiseeritult tegevust [---] ajal, kus võim oli alles punaste käes. Need inimesed, kes siis asusid metsa, tegid seda kas häda või idee sunnil, elasid kaasa ohud ja viletsused, rõõmud ja mured, mida pakkus elu metsas, ja kasutasid metsa alalise eluasemena“ (Ant 2005a: 184). Selle definitsiooni järgi ei kuulu metsavendade hulka need vastupanurühmad, kes ei varjanud ennast metsas, ega ka inimesed, kes elasid vaheldumisi kodus ja kodukandi metsas, ilma et oleks kontakteerunud või koostööd teinud mõne teise vastupanurühmaga. Et aga vajadusel olid nad valmis nõukogude võimu vastu võitlema, loetakse nad siiski metsavendade hulka. (Ant 2005a: 185)

Täpsed andmed selle kohta, kui palju inimesi 1941. aasta suvel arreteerimiste, küüditamiste ja mobilisatsiooni eest metsa põgenes, puuduvad. Omakaitse ülevaadete järgi oli Põhja-Eestis 1941. aasta suvel kuni 15 000 meest metsa varjule läinud, nendest üks kolmandik asus aktiivsesse võitlusesse okupatsioonivägedega. Et aga Lõuna-Eesti kohta andmed puuduvad, siis ei ole võimalik metsa läinute koguarvu täpselt määratleda. Siiski on Omakaitse osati puudulikke dokumente analüüsid saadud aktiivsete metsavendade umbkaudseks arvuks 7500–8000 inimest. (Ant 2005a: 185–186)

22. juunil 1941 puhkenud sõda Nõukogude Liidu ja hitlerliku Saksamaa vahel asendas Eestis Nõukogude okupatsiooni Saksa sõjalise okupatsiooniga (Pajur 2005: 181). Ka Saksa okupatsiooni ajal varjasid metsavennad end metsades, kuid mõneti nende koosseis muutus: osa nõukogude võimu eest metsa põgenenuid astusid

Omakaitsesse, see-eest varem nõukogude võimuga koostööd teinud inimesed pagesid metsadesse (Kasekamp 2005: 201).

1944. aastal, mil Eesti oli taas Nõukogude okupatsiooni alla langenud, koosnesid metsavendade rühmad eelkõige Saksa armee taandumisel Eestisse jäänud sõduritest, 1944. aasta Nõukogude mobilisatsioonist hoiduvatest meestest ning algavate repressioonide eest pakku läinud isikutest. Nii varjas end aastatel 1944–1945 uue Nõukogude okupatsiooni eest metsas paarkümmend tuhat inimest. Selle perioodi relvastatud vastupanuliikujate peamiseks eesmärgiks oli end varjata ja ära oodata Teise maailmasõja lõpp, mis pidi metsaläinute ootuste kohaselt kaasa tooma sõja stalinistliku Venemaa ja lääneliitlaste vahel ning Eesti Vabariigi taastamise. Seetõttu ei pööranud metsavennad piisavalt tähelepanu konspiratsioonile: tihti elati kodus edasi või käidi seda külastamas, ei ehitatud korralikke punkreid ning enda hulka võeti uusi liikmeid kontrollimata, ega tegemist ole julgeoleku agentidega. Liigse ettevaatamatuse tõttu kandsid metsavennad aastatel 1944–1945 suuri kaotusi. (Laar 2005a: 320–321)

Pärast Teise maailmasõja lõppu ja Potsdami konverentsil vastu võetud otsuseid muutus relvastatud vastupanuliikumine Eestis tunduvalt aktiivsemaks. Kui seni keskenduti enese varjamisele ja loodeti lääneliitlaste peatsesse sekkumisse, siis nüüd sai metsavendadele selgeks, et lühiajalise varjumise asemel tuleb organiseeruda ning asuda okupatsioonivõimudega otsustavasse võitlusesse. Alates 1945. aasta suvest hakkasid metsavennad korraldama rünnakuid hävituspataljoni liikmete, julgeolekutöötajate ja kohalike kommunistide vastu. (Laar 2005a: 321) Samuti rünnati nõukogude täitevkomiteesid, vabastati vangistatud poliitvange, lasti õhku sildu ja raudteid, lõhuti sideliine ja konfiskeeriti kauba- ja rahasaadetisi (Laar 1993: 68–69; 2005: 321, 323). Oma väljaastumiste ja diversioonidega püüdsid metsavennad takistada kommunistide miitinguid, valimisi ning teisi okupatsioonivõimude ettevõtmisi (Laar 2005a: 321).

Metsavendade aktiivse vastupanu peamiseks ajendiks oli Eesti rahva vastupanuvõime säilitamine. Diversiooniaktidega Nõukogude võimu vastu püüti rahvale sisendada, et võim Eestis ei kuulu mitte okupatsioonivägedele, vaid kohalikule rahvale. (Laar 2005a: 322–323) Selle kinnituseks heideti rahvuslikel tähtpäevadel puude otsa või hoonetele sinimustvalged riigilipud ning levitati käsitsi või rotaatoril paljundatud lendlehti, milles ärgitati rahvast Eesti iseseisvuse eest edasi võitlema (Laar 1993: 72).

Metsavennad konfiskeerisid ka nõukogude kauba- ja rahasaadetisi, röövisid riiklikke kauplusi ning ründasid nõukogude kooperatiive, ühismajandeid ja meiereisid. Osa konfiskeeritud kaubast jagati laiali oma toetajaskonna vahel. Sagedased olid ka metsavendade väljaastumised külaelanike kaitseks. (Laar 1993: 75, 79)

Erinevalt teistest Balti riikidest hoidusid Eesti metsavennad suurte üksuste moodustamisest, eelistades paikneda väiksemate rühmadena, mis vajaduse korral võisid ühineda suuremateks aktsioonideks. Üksikute metsavendade rühmade koondumiseks oli tarvis aga autoriteetset juhti, kes suudaks erinevad metsavendade grupid organiseerida üheks edukaks löögirühmaks. (Laar 2005a: 323) Metsavendluse algusaastatel olid juhtideks enamasti rindeohvitserid, Omakaitse või Kaitseliidu juhid, ent ajapikku tõusid metsavendade etteotsa tsiviilisikud, kes saavutasid juhtpositsiooni edukate operatsioonide korraldamisega ja tugeva distsipliini sisseseadmisega metsavendade rühmades (Laar 1993: 88, 90).

Alates Eesti okupeerimisest 1944. aasta novembris seadis nõukogude võim oma esmaseks ülesandeks relvastatud vastupanuliikumise likvideerimise (Laar 1993: 153). Metsavendade-vastast võitlust Eesti juhtis Moskva ettekirjutisi täitev Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee maakondlike komiteede kaudu, „kelle otsealluvuses seisid kohalike elanike baasil formeeritud hävitus- ehk rahvakaitsepataljonid, mida toetasid siseväed ning hulk üksusi piirivalvevägedest, 10. kaardiväearmeest, 8. Eesti laskurkorpusest ning Balti laevastikust, lisaks muidugi julgeolekuorganite operatiivtöötajad ja 10. armee vastuluure eriosakond“ (Laar 2005a: 324). Ent tähtsaimat rolli relvastatud vastupanuliikumise mahasurumisel etendasid Eesti sisevägede 63. diviis ning selle ümberformeerimise järel 5. diviisi kaks polku. (Laar 2005a: 324)

Aastatel 1944–1945 püüdsid okupatsiooniväed relvastatud vastupanuliikumist maha suruda kohalikest elanikest formeeritud hävituspataljonide ja sisevägede karistusüksustega, ent otsustavat edu saavutada ei õnnestunud. Pöörde relvastatud vastupanuliikumise vastasesse võitlusesse tõi 1946. aasta, mil okupatsioonivõimud asusid senisest enam kasutama julgeolekuagente ning spetsiaalselt metsavendluse mahasurumiseks loodud alaliselt maapiirkondades paiknevaid üksusi. (Laar 2005a: 324–325) Senised sihitult teostatud rünnakud muutusid tänu julgeolekuagentide väljapressitud infole teadlikeks rünnakuteks (Laar 2005a: 325), mistõttu 1949. aasta

kevadeks hakkas relvastatud vastupanuliikumise jõud vaibuma. Tõsise löögi metsavendlusele andis 25. märtsil 1949 toimunud suurküüditamine, mille tagajärjel deporteeriti suur osa metsavendade toetajaskonnast. Senisest sagedasemad kaupluste ja kolhooside röövimised muutsid metsavennad julgeolekuorganitele kergemini tabatavaks, oluline roll metsavendade tabamisel oli ka küüditamisega hirmutatud elanikkonna seast agentide värbamisel. Suured inimressursi kaotused sundisid metsavendi 1950. aastate esimesel poolel seniste aktsioonide korraldamise asemel keskenduma enese varjamisele. (Laar 2005b: 327) Metsavendlusele lõplikul löögi andmiseks hakkasid julgeolekuorganid „senisest laiemalt kasutama endiste metsavendade hulgast värvatud mõrvaragente, kelle ülesandeks oli end varjavad metsavennad tappa“ (Laar 2005b: 327). Erinevatele okupatsioonivõimu aktsioonidele vaatamata varjas end 1950. aastate keskpaigas veel umbes sadakond metsavenda, ent aastal 1956. otsustasid mõned Ungari ülestõusu mahasurumise järel lääneriikides lõplikult pettunud metsavennad end okupatsioonivõimudele üles anda. Üksikud relvastatud vastupanu liikmed jäid metsa veel aastakümneteks. (Laar 2005b: 327–328)

2.5 Repressioonid

Repressioonid olid Nõukogude ühiskonna lahutamatu osa – nende eesmärgiks oli „tasalülitada tekkivat poliitilist opositsiooni, likvideerida isiklikke vaenlasi ning hoida ühiskonda tervikuna enda kontrolli all“ (Tannberg 2005d: 274). Nõukogude võimu repressioonid said Eesti alal alguse juba enne 1940. aasta juulipööret ning need intensiivistusid sama aasta sügisel. Arreteeritud „rahvavaenlased“ ja „kontrevolutsioonilised elemendid“ küüditati NSV Liidu kolgastesse või represseriti neid kohapeal. Tallinna Keskvanglas ja koonduslaagrites jäid ellu vaid vähesed arreteeritud. (Zetterberg 2011: 502) Ulatuslikum repressioonilaine tabas Eesti ala 14. juunil 1941, kui juuniküüditamise ja järelküüditamise käigus deporteeriti Eestist Nõukogude Liitu üle 10 000 inimese (Zetterberg 2011: 503). 1941. aasta suurküüditamise eesmärgiks oli likvideerida Eesti haritlaskond, mistõttu kuulusid deporteerimisele eelkõige „kontrevolutsiooniliste parteide aktivistid, nõukogudevastaste ja natsionalistlike organisatsioonide liikmed, endised

suurmõisnikud, kõrged riigiametnikud, ärimehed, politseinikud, ohvitserid ja mitmesse teise rühma kuuluvad isikud /.../“ (Zetterberg 2011: 502–503).

Teine, veel mastaapsem Eesti elanike represseerimine toimus 1949. aasta märtsis. 18. jaanuaril 1949 võttis Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee Poliitbüroo vastu otsuse deporteerida üheaegselt Eestist, Lätist ja Leedust nn rahvavaenlased: kulakud, bandiidid ja natsionalistid koos perekondadega. Sellele 29. jaanuaril 1949 järgnenud NSV Liidu Ministrite Nõukogu otsuse järgi tuli kolmest Balti riigist kokku küüditada 29 000 perekonda, s.o üle 87 000 inimese. Eesti NSV-st tuli vastava otsuse järgi asumisele saata 7540 peret, kokku 22 328 inimest. (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 48–49; Tannberg 2005d: 276) Eestist väljasaatmisele kuuluvad perekonnad jagati maakondade vahel ära ning „seejärel algas JM [Julgeoleku Ministeeriumi] linna- ja maakonnaosakondades kiire tõendite kogumise ja dokumentide vormistamise etapp“ (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 49). Paralleelselt küüditatavate nimekirjade koostamisega hakati maakondade julgeolekuosakondades välja töötama konkreetset küüditamise tegevuskava (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 52).

Küüditamist planeerisid ja teostasid Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeerium ja Eesti NSV Siseministeerium. Juhtivat rolli massirepressioonide läbiviimisel etendas julgeolekuministeerium, kelle ülesandeks oli väljasaadetavate nimekirjade ja arvestustoimikute koostamine, konkreetse tegevusplaani väljatöötamine ning küüditatavate kinnivõtmine ja jaamadesse saatmine. (Tannberg 2005d: 276) Siseministeeriumi vastutusalasse jäi „ühiskondliku korra ja riigipiiri tugevdatud valve, ešelonide ja pealelaadimispunktide koosseisu [...] formeerimine ja varustamine“ (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 54). Lisaks siseministeeriumi poolt eraldatud 1275 töötajale kasutati niivõrd ulatusliku operatsiooni läbiviimisel ka sõjaväge, piirivalvureid, kohalikke aktiviste ja ametnikke (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 52; Tannberg 2005d: 276).

Kulakute kindlaksmääramisel kasutati 30. augustil 1947 Eesti NSV Ministrite Nõukogu poolt välja antud määrust nr 654 talupidamiste maksustamise kohta, millega kehtestati kulakutele kehvikutega võrreldes kõrgemad maksumäärad. Vastavas määruses defineeriti ka kulakluse mõiste: kulakuteks loeti talunikud, kes kasutasid palgatööjõudu, said tulu põllutöomasinate või maa rentimisest ning kes tegelesid kauplemise või liigkasuvõtmisega. Selle määratluse alusel maakondade

täitevkomiteedes iga-aastaselt koostatud kulakute nimekirjade alusel formeeriti märtsis 1949 küüditatavate nimekirjad. (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 48) Kui kulakute mõiste oli selgelt määratletud ja kulakuks kuulutatud isikud olid kõigile teada, siis natsionalistideks nimetatutega oli olukord teistsugune. Sageli polnud natsionalistideks tembeldatutel deporteerimise põhjused teada, endi väljasaatmist osati seostada vaid perekonnaliikmete varasemate arreteerimistega või pealekaebamistega. (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 48–49) Kolmandaks deporteerimisele määratud rühmaks olid bandiitide ehk relvastatud vastupanuvõitlejate perekonnad, kelle väljasaatmise eesmärgiks oli likvideerida metsavendade toetajaskond (Laar 2005b: 327; Rahi-Tamm, Kahar 2008: 48).

Alates 21. märtsiks oli organiseeritud ja hakati maakondadesse laiali saatma siseministeeriumi poolt eraldatud töötajatest, Eestisse juurde saadetud jõududest ning 392. konvoipolgust formeeritud 19 ešeloni komandot (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 55). Paralleelselt ešelonide formeerimisega hakati koostama ka operatiivgrupe (Tannberg 2005d: 277). Küüditamise aktsioon sai alguse 25. märtsi varahommikul, vastavad tegutsemiskorraldused operatsioonigruppidele ja ešelonidele anti 6–10 tundi varem. Küüditamise läbiviimiseks oli antud aega kolm päeva. (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 56)

Küüditamise planeerimisel ja läbiviimisel ilmnes ka mitmesuguseid takistusi: määratud ajaks ei jõutud kõikide süüaluste kohta toimikuid koostada, operatiivgruppidel ei õnnestunud kõiki väljasaatmisele määratud inimesi tabada ning operatsiooni teostamisel tuli ette ka mitmeid vastuhakke (Rahi-Tamm, Kahar 2008: 58; Tannberg 2005d: 277). Deporteerimise kartuses põgenesid mitu tuhat inimest metsadesse, kus nad leidsid peavarju eelkõige metsavendade varjendites (Laar 1993: 173). Küüditamise aktsiooni viimasel päeval, 29. märtsil koostatud andmete põhjal deporteeriti Eestist 20 535 inimest, kellest 4579 olid mehed, 9890 naised ning 6066 lapsed. Eestist küüditatud inimesed sunniti ümber asuma Novosibirski, Omski ja Irkutski oblastisse ning Krasnojarski kraisse. (Tannberg 2005d: 278)

Paljud põgenesid. Hirm nõukogude võimu ees oli suur, kuivõrd põgenemine muutus eriti massiliseks 1944. aasta sügisel (teise Nõukogude okupatsiooni alguses). Teise maailmasõja lõpuks oli pagenu 75 000–80 000 eestlast. (Zetterberg 2011: 522)

3. Hans Leberechti jutustuse "Valgus Koordis" analüüs

3.1 Hans Leberechti elu ja looming

Kirjanik Hans Leberecht sündis 1. detsembril 1910. aastal Peterburis, kuhu tema vanemad 1906. aastal Eestist elama olid asunud. Pärast keskkooli lõpetamist 1928. aastal asus Leberecht oma isa eeskujul tööle elektrimasinatehasesse „Elektrosila“, kus ta lisaks keevitaja ametile omandas ka elektrimontööri elukutse. (Sokolov 1953: 225) Aastail 1935–1937 õppis Leberecht Maksim Gorki nimelises Kirjanduse Õhtuülikoolis, kust ta pärast isa represseerimist 1937. aastal välja arvati. Kuni 1941. aasta mobilisatsioonikutseni töötas Leberecht portreede paljundamise töökojas ja tegeles lisaks kirjutamisele ka maalimisega. Alates 1942. aastast võitles ta Punaarmee koosseisu kuulunud Eesti laskurkorpuse ridades ning tegi kaasa sõjatee Velikije Lukist Kuramaani. Sõja järel töötas Leberecht Eestis ajalehe Sovetskaja Estonia erikorrespondendina ning tegi kaastöid ka teistele väljaannetele (Punaväelane, Pilt ja Sõna, Stalinlik Noorus jt). Alates 1951. aastast alustas ta tööd kutselise kirjanikuna. Kirjanik Hans Leberecht suri 10. novembril 1960. (Solomõkov 1987: 296–297, 299)

Leberechti kirjanduslik tegevus sai alguse elektrimasinatehase kirjandusringis. Tema esimesed kirjanduslikud katsetused ilmusid 1930. aastal tehase ajalehes. Laiema publikuni jõudis Leberecht 1933. aastal, mil Leningradi ajakirjas Rezets ilmus tema jutustus „Kotossovi naine“. Oma esimese tunnustuse pälvis ta 1936. aastal jutustusega „Igavene värv“, mis sai üleliidulisel novellivõistlusel teise preemia. (Sokolov 1953: 225; Solomõkov 1987: 296) Lisaks avaldas kirjanik 1930. aastatel kümme lühijuttu, mis olid „temaatikalt, süžeedelt ja ülesehituse poolest /.../ üsnagi eriilmelised“ (Solomõkov 1963: 6). Eelpool nimetatud ajavahemikul ilmunud teostes „Mustkunstnik“ ja „Mu sõber Sergei“ kujutab Leberecht ühiskonnaelus initsiatiivi haaranud töölisnoorte edulugu, ent 1936. aastal ilmunud jutustustes „Igavene värv“ ja „Kääksuja puu“ on tähelepanu all „vanade meistriteeste nukker käekäik“ – viimased, suutmata muutunud

oludega kohaneda, „jäid nagu elule jalgu oma teadvuse ja tavade inertsuse ning kitsuse tõttu“ (Solomõkov 1963: 7; 1987: 296). Samal perioodil püüdis ta oma jutustustes „Marjusa“ ja „Võõrad lapsed“ lahti mõtestada ka õnne olemust, inimese kohta uues elus ning kohustustusi ühiskonna ees (Solomõkov 1963: 8).

Teise maailmasõja järgsel perioodil hakkas Leberecht oma loomingus käsitlema eelkõige külaelu ja seal aset leidvaid protsesse. Eelnimetatud teema esindusteoseks on 1949. aastal eesti keeles ilmunud jutustus „Valgus Koordis“, sama teemat arendab ta edasi 1950. aastal ilmunud jutustuses „Teel“. Maareformi ja kollektiviseerimise teemade kõrval kõitsid kirjaniku tähelepanu ka uut ühiskonnakorda ülesehitavad töölisel, keda ta kujutab teostes „Seebart sai kapteniks“ (1948) ja „Sepp Jaan Vaga“ (1951). Samuti käsitles Leberecht oma loomingus linnade muutunud olukorda ja uute linnade rajamist ning looduse ümberkujundamise võimalikkust. (Solomõkov 1963: 11)

1950. aastate algusperioodil keskendus Leberecht tööliste argipäeva igakülgsel kujutamisele. Senise üksnes tööle orienteeritud töölistüübi asemel kerkis esile nii „tootmissfääris, perekonnas, argielu- ja olustikukollisioonides“ aktiivselt tegutsev tööline (Solomõkov 1987: 301). Seda teemat käsitleb Leberecht romaanis „Kaptenid“ (1954, e.k 1956). 1950. aastate lõpus hakkas Leberecht oma loomingus kasutama sõjaainestikku. Uuenduslikuks sai tema 1957. aastal ilmunud teos „Sõdurid lähevad koju“, mis erinevalt varasematest sõjatemaatikast käsitlevatest teostest on kirjutatud romaanivormis. (Solomõkov 1987: 302)

3.2 Jutustuse „Valgus Koordis“ ilmumise kirjanduslik kontekst

Nõukogude võimu kehtestamisele eelnenud eesti kirjandus oli Leberechti jutustuse ilmumise ajal suuremas osas keelustatud või hävitatud. Sirje Olesk on kirjeldanud, kuidas tekkinud „tühikut“ täideti aastail 1940–1941 ja 1944–1953 aina massiivsemalt „võõraste tekstidega, õieti võõra teksti tootmise malliga“ (Olesk 2003: 465) – üks neist tekstidest oli Leberechti „Valgus Koordis“. Seesugust kuni 1950. aastate keskpaigani kestnud perioodi on Olesk nimetanud „nõukogude kirjanduseks eesti keeles“, järgnenud 1950.–1960. aastate kirjandust „nõukogude eesti kirjanduseks“ ja nõukogude võimu viimast perioodi „valikute ajaks, millal sai kirjutada ka lihtsalt eesti kirjandust“. Seda perioodi, mil eesti kirjandus oli „enesest kõige rohkem võõrandunud“ (aastad 1950–

1953), on Olesk iseloomustanud metafooriga „laine põhi“. (Olesk 2003: 465) Muidugi oli tegemist „valvatud, kontrollitud ja tsenseeritud kirjandusega“ (Olesk 2003: 465). Kirjanikke ettevaatlikuks muutvate järjest karmistuvate nõuete ja „eksimuste“ suhtes suureneva paranoia tõttu vähenes eestikeelsete ilukirjandusteoste ilmumine aasta-aastalt. 1949. aastal ilmus Eestis täiskasvanutele mõeldud ilukirjanduslikke teoseid koos tõlgetega vaid 71 nimetust. 1940.–1950. aastate vahetusel said midagi avaldada vähesed kirjanikud – nende eesotsas olid Stalini preemia laureaadid August Jakobson, Hans Leberecht ja Juhan Smuul. (Olesk 2003: 466) „Laine põhja“ aastate ainus lubatud kirjutamismeetod oli sotsialistlik realism (Olesk 2003: 467). Ainus selle perioodi teos, millel oli kirjanduslikku tähendust nõukogude aja lõpuni, oli ilmselt Aadu Hindi „Tuuline rand“ I (1951, ümbertöötatult 1952) (Olesk 2003: 477).

Paljud kirjanikud olid emigreerunud 1944. aastal nõukogude võimu repressioonide kartuses Rootsi, Kanadasse, USA-sse, Austraaliasse, Saksamaale ja mujale (Olesk 2001a: 352). Seetõttu jagunes eesti kirjandus nõukogude võimu taaskehtestamise järel nõukogude ja pagulaskirjanduseks. (Olesk 2001b: 343) Vastukaaluks eesti kirjanduse loomuliku arengu katkemisele kodumaal valitses eksiilkirjanduses kuni taasiseseisvumiseni „rõhutatult traditsiooniline ja järjepidevust hoidev kirjanduskontseptsioon /.../“ (Olesk 2001b: 343).

3.3 Jutustuse „Valgus Koordis“ genees ja retseptatsioon

Hans Leberecht on oma jutustuse sündi selgitanud nii: „Kui tõde täidab meie südant, siis peame sellest jutustama valju häälega“ (Solomõkov 1963: 11). On leitud, et kirjanik võttis endale „raske ülesande jutustada talurahva pöördumisest uute eluvormide poole ja kolhooside sünnist“ seetõttu, et „oli piisavalt uurinud maaelu ja mõistis selle revolutsioonilise murrangu ajaloolist paratamatust“ (Solomõkov 1963: 11).

Hans Leberechti teos „Valgus Koordis“ ilmus esmakordselt 1948. aasta detsembris Leningradi ajakirjas Zvezda (Izmestjev 1955: 314). Samal aastal esitas Leberecht oma jutustuse venekeelsena kirjastuse „Ilukirjandus ja Kunst“ korraldatud romaanivõistlusele. Tegemist oli esimese nõukogudeaegse romaanivõistlusega. „Valgus Koordis“ ei vastanud aga romaanivõistluse reglemendile, mille järgi tohtisid kandideerida vaid varem avaldamata žanrinõuetele vastavad tööd (Olesk 2003: 476).

Teos ei pälvinud žürii esimehe Paul Viidingu tähelepanu ning jäi premeerimata. Ent 1949. aasta kevadel, mil Stalin soovitas Moskvast viibival Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei juhil Nikolai Karotammel Leberechti jutustust lugeda, hinnati Eestis Hans Leberechti teose retseptsioon kiiresti ümber. Romaanivõistluse žürii saadeti laiali ning uus hindamiskomisjon kuulutas Leberechti jutustuse tagantjäreli võitjaks. (Veidemann 2010: 304–305)¹ Romaanivõistluse endist žüriiesimeest Paul Viidingut süüdistati formalismis ja estetismis ning ta oli sunnitud tunnistama, „et ta on teinud suure vea, omistades tehnilistele väärtustele kaaluvat tähtsust, mitte nähes teose suurt temaatilist väärtust“ (Sinijärv 1949: 255).

Romaanivõistluse auhinna pälvimise järel tõlkis Lembit Rimmelgas jutustuse nädalaga eesti keelde ning juba sama aasta kevadel ilmus teos eraldi eestikeelse raamatuna (Izmestjev 1955: 314; Veidemann 2010: 305). Enne eesti keelse teose ladumisele andmist töötas Leberecht jutustuse veel kord läbi ning täiendas seda episoodidega „kus ta kirjeldab kohut kulak Koori üle ja näitab rohkem ning ilmekamalt küla kommuniste, eriti parteiorganisaator Muulit“ (Sokolov 1949: 363). 1949. aasta aprillis teenis Hans Leberecht jutustuse „Valgus Koordis“ eest NSV Liidu Ministrite nõukogu otsuse alusel Stalini kolmanda järgu preemia (Izmestjev 1955: 314).

„Valgus Koordis“ retseptsioon vahetult pärast romaanivõistluse võitmist oli positiivne. Olgu näiteks toodud kriitik J. Sepa hinnang, mille järgi oli jutustuse „Valgus Koordis“ ilmumisega lõpuks „eesti nõukogude kirjandus saanud küpse ja kõrge kunstilise väärtusega teose“ (Sepp 1949: 69). Tema arvates seisnes Leberechti jutustuse tähtsus eelkõige selle kasvatuslikus mõjus, sest „ta [Leberecht] näitab eesti töötavale talurahvale tema homset päeva, /.../ ta näitab talle tema edaspidist arenemisteed“ (Sepp 1949: 69). Sarnaselt teistele arvustajatele rõhutab Sepp teose tõepärasust ja elulist ning väidab, et Koordis toimuvaid sündmusi võib näha kõikides Eesti küldes (Sepp 1949: 70).

H. Viljaste kiitis Leberechti oskust välja tuua olukordade ja inimeste tüüpilisust. Leberechti meisterlik ja tõepärane karakteriloomeline tulenes Viljaste arvates autori ajalehekorrespondendi tööst, mis võimaldas Leberechtil tutvuda uue elu tekkimisega

---

¹ Varem võitjaks kuulutatud Osvald Toominga romaanile „Pruuni katku aastail“ (1950) määrati III preemia (Olesk 2003: 476).

maal: „See tegeliku elu sügav tundmine ongi võimaldanud luua väga tõepäraseid, nagu elust väljalõigatud kujusid, näidata veenvalt, kuidas nõukogude võim ja bolševike partei viivad maa töötava rahva vastu õnnelikule ja jõukale elule“ (Viljaste 1949: 21). Eriti õnnestunuks peab Viljaste parteiorganisaator Muuli kuju, mille kujutamisel on „välditud forsseerimist, pigem on autor olnud kujutamisel tagasihoidlikum kui teiste tegelaste juures“ (Viljaste 1949: 21). Samuti on artikli autori arvates oluline, et „Valgus Koordis“ ei kujutata mitte isikutevahelisi konflikte, vaid võitlust uue ja vana korra vahel (Viljaste 1949: 21).

Oluline märksõna teose retseptsioonis on olnud „tõde“, sotsialistliku realismi keskseid fookuseid. Selle üle ühelt poolt arutleti Leberechti näitel, aga teisalt seati seda ka justustust hinnates kriteeriumiks. Nii on jutustuse „Valgus Koordis“ tõlkija Lembit Rimmelgas mh Leberechti teoste näitel arutlenud tüüpilise kui elutõe avaldumise vormi üle teoses (Rimmelgas 1953). I. Solomõkov omakorda on hiljem leidnud: „Jutustuse „Valgus Koordis“ kunstitõde ja järelkult ka esteetiline ning kasvatuslik väärtus tugineb ulatuslikule elulisele materjalile, enamasti otse elust võetud faktidele“ (Solomõkov 1963: 12).

Ehkki „Valgus Koordis“ kuulutati konkursireglementi eirates romaanivõistluse võitjaks ja selle (tsenseeritud) retseptsioon oli positiivne, näib, et teos ei rahuldanud siiski vorminõudliku lugeja ootusi. Juba järgmisel aastal nimetati „autoriteetses venekeelses ülevaates“ teost ikkagi jutustuseks (*povest*) ja jätkusid arutlused nõukoguliku romaani puudumise üle (Olesk 2003: 476). On teada ka mõned ametlikust retseptsioonist lahknevad arvamused väljaspool kaasajal trükki jõudnud retseptsiooni. Näiteks avaldab oma skeptilist hoiakut isa Leelo Tungla autobiograafiliste sugemetega teoses ”Samet ja saepuru” (Tungal 2009: 29) Väljavõtteid Jaan Roosi päevaraamatust: ”Praegu sünnitab suurt elevust ”uus täht” eesti kirjanduse taevas H. Leberecht oma jutustusega ”Valgus Koordis”” (Roos 2001: 203). ”H. Leberechti ees on nüüd kõik kõhuli maas. See on ebajumal” (Roos 2001: 232). ”Hiljuti käis värske Stalini preemia laureaat H. Leberecht Tartus, kus ta pidi esinema kõnega ülikooli aulas üliõpilaste ja ülikooli personali ees. Määratud kellaajal läks aulasse, et alata oma ettekannet. Aga kui ta nägi, et üliõpilasi ja muid kuulajaid oli vähe kokku tulnud, pöördus ta ümber ja läks tagasi, pidamata ettekannet. Kuulajad ei tundnud huvi selle kirjaniku vastu” (Roos

2001: 236). ”Valgus Koordis” tõlke kohta prantsuskeelses Moskva ajakirjas ütleb Roos: ”Aga ei ole öeldud, mis keelest ja mis rahva kirjandusse see teos kuulub. Kuis seda lubabki totaalne venestamisteooria. Eesti kirjanduslikul kultuuril ei ole sellest külma ega sooja, sest see vördjas ei kuulu eesti kirjandusse” (Roos 2001: 320).

Teose positsiooni sellegipoolest tugevnes. Peagi loodi jutustuse ainetel ka Eesti esimene värviline film (režisöör Herbert Rappaport, linastus 1951, Stalini preemia 1952) ning ooper (helilooja Leo Normet, lavastus Vanemuise teatris 1955). Leberechti jutustusel oli ka lugejate seas siiski ka teatav menu, seda muu hulgas tänu üldisele lugemisvara nappusele ja filmile (Veidemann 2010: 305). Peagi pärast kõrgeima tunnustuse pälvimist sai teosest „tänu vene keelest 23 keelde tõlgituna eesti kirjanduse visiitkaardiks teistes kirjanduskultuurides“ (Veidemann 2010: 305).²

Tänapäeval on ”Valgus Koordis” kaotanud oma endise positsiooni eesti kirjanduses. Viimases kirjandusloos käsitletakse seda lühidalt maaelu kujutava sotsialistliku realismi esindusteose ja stalinistliku uusmüüdina (Epner 2001: 383–384). Kindlasti on aga ”Valgus Koordis” säilitanud aktuaalsuse kultuurinähtusena.

3.4 Jutustuse „Valgus Koordis“ süžee ja karakterid

Jutustus „Valgus Koordis“ algab Punaarmee demobiliseeritud luuraja Paul Runge saabumisega kodukülla Koordisse. Endine sulane Runge saab maareformi alusel endale kulak Kurvesti talumaa küljest tüki maad ning hakkab koos Aino, keskmiku Johannes Vao tütreaga, talumajapidamist rajama. Ent peagi ilmnevad mitmed takistused: kulakud kasutavad sihilikult masinaühistu traktori kokkupanekul amortiseerunud tehnikat, keelduvad riigi viljavarunormide täiemahulisest täitmisest, kasutavad omakasupüüdlikult kehvikute tööjõudu ja koostöös bandiitidega ründavad nüüdsest külavoliniku ametit pidavat Runget ning süütavad põlema viimase viljasaagi. Ent tänu appi tõtanud külaelanike ja partei abile suudetakse Runge elu ja enamus vara päästa ning rünnaku organiseerimisel osalenud kulak Koor mõistetakse kohtuprotsessis süüdi.

---

² „Valgust Koordis“ oli kaua eesti kirjanduse tõlgituim teos. 1960. aastate keskel sai selleks Juhan Smuuli „Jäine raamat“ (1958, raamatuna 1959). Eesti kirjanduse tegelikust esindatusest maailmakirjanduses võib siiski rääkida alles 1970. aastate lõpust alates, mil Jaan Krossi „Keisri hullu“ (1975) hakati originaalkeelest tõlkima. (Veidemann 2010: 305) Praeguseks on tõenäoliselt tõlgituim eesti kirjandusteos Jüri Talveti luuletus „Armastus“, mis pälvis 1997. aastal Juhan Liivi luuleauhinna ja on sest saadik tõlgitud kaheksakümnesse keelde (Veidemann 2013; Talvet „Armastus“).

Kogenud ühistegevuse jõudu, muudab Runge oma seniseid tõekspidamisi ning teeb oma kaaslastele ettepaneku rajada Koordi külas Saaremaa eeskujul kolhoos.³ Ühisotsuse alusel luuaksegi Koordis põllumajandusartell „Uus Elu“. Rajatud kolhoosi esimeseks ühiseks ettevõtmiseks saab seni võimatu tegevusena tundunud Ussisoo kuivatamine.

Sotsialistliku realismi teooria kohaselt aitab reaalse inimeste tüüpiliste omaduste kujutamine peegeldada elutõde (SN 1949: 8; Sõgel 1953: 28). Jutustuse „Valgus Koordis“ kaasaegne retseptioongi leidis tunnustavalt, et teos on lähtunud sotsialistliku realismi põhinõudest, s.o kaasaja reaalsuse tõepärasest kujutamisest, kirjeldades tüüpilisi tegelasi tüüpilistes olukordades (Remmelgas 1953: 1378; SN 1949: 8). Elutõe peegeldamiseks jagunevad „Valgus Koordis“ tegelased kolme rühma: kehvikud, keskmikud ning kulakud (Sokolov 1953: 230). Nende kolme rühma esindajaid kujutab Leberecht kui karaktereid, kelle iseloomujooned ja käitumismallid on pärit reaalsest elust. Seda kinnitab ta väitega, et paljud jutustuse „Valgus Koordis“ tegelasekujude prototüübid on pärit olukirjeldustest, mis ta kirjutas ajalehe Sovetskaja Estonija korrespondenina töötades (Izmestjev 1955: 313; Solomõkov 1987: 299).

Kehvikute ehk uue elu inimeste kõige tüüpilisemaks esindajaks on Paul Runge. Tema tüüpilisus ilmneb mitmes aspektis. Esiteks on Paul Runge „üks paljudest kodukülasse naasvatest Nõukogude Armee sõduritest“ (Sokolov 1949: 360). Tema välimus on kujutatud üldistatult, mistõttu temaga võivad end samastada paljud mehed: Runge oli „kõrgekasvuline ja tugev, umbes kolmekümne-aastane mees“ (Sokolov 1949: 360). Ilma sõduri läkiläkita oli rindelt naasev Runge aga „üllatavalt sarnane /.../ talupoegadega. Samasugune karedavõitu, kuid jõuliselt välja voolitud nägu tagasihoidliku uuriva pilguga, kulmud ja tihedad juuksed tublisti heledamad tuulest karedaks ning punaseks muutunud põsenukkidest ja ninast. Istus ta samuti talupoegade moodi, kindlalt, veidi kühmus, ja isegi suitsu pani põlema nii nagu nemad“ (Leberecht 1963: 47). Maareformiga taluomanikuks saanud, esindab Runge ka kõige tavapärasemat uusmaasaajat, kes on esimest korda elus taluperemeheks saanud ning püüab nüüd ennastunustava tööga oma majapidamist üles ehitada (Sokolov 1949: 361; 1953: 231).

---

³ Esimese kolhoosi loomisele oli Leberecht kaasa elanud juba ajalehekorrespondendina. (Leberecht 1948a; Leberecht 1948b).

Runge esindab kehvikutele omistatavaid kõige tüüpilisemaid iseloomujooni ja omadusi: ta on töökas, tõsine ja aus, tema „kujus on üldistatud Eesti küla märkamatu ja tagasihoidlike uue elu ehitajate suurepärased iseloomujooned“ (Sepp 1949: 73).

Keskmikute kõige tüüpilisemaks esindajaks jutustuses „Valgus Koordis“ on talunik Johannes Vao. Vao ei paista silma ei oma välimuse ega iseloomujoontega, ta on keskmine taluperemees, kes on üksnes oma pere tööjõudu kasutades järje peale saanud (Sokolov 1953: 234). Tüüpilise keskmiku esindajana on ta töökas peremees, ent temas avaldub ka „eraomanikule omane kadedus ja enesearmastus“ (Izmestjev 1955: 321). Seetõttu kõhkleb Vao kolhoosi avalduse esitamisel, kuid sarnaselt teistele keskmikutele otsustab ta siiski uue elu inimestega kaasa minna ning hakata kolhoosnikuks (Sokolov 1953: 230). Kujutades Johannes Vao tegelaskuju tüüpilise keskmikuna, kes on nõus oma pikkade aastatega kogutud varanduse pärast mõningast kaalutlemist kolhoosile loovutama, jätab autor lugejale mulje, nagu oleks vabatahtlik eraomandist loobumine tüüpiline kõikidele keskmikutele. Kaasaegne ajalooline uurimus seda ei kinnita – talunikke survestati kolhoosi astuma (Tannberg 2005b: 284). Jutustuses tüüpilisusele pretendeeriv esindas pigem soovitatavat (nõutavat).

Seevastu kulakute kirjeldamisel kasutatab Leberecht tüüpilise kuju loomiseks pigem ebatüüpilisi omadusi. Kulakutest loodud negatiivne kuvand väljendub jutustuses nii nende välimuse kui ka isikuomaduste kirjeldustest. Kõige eemaletõukavana kujutatakse jutustuses „Valgus Koordis“ kulak Mihkel Koort, kellel on „lame, puine hääl, teravad silmad, õõnsad oimukohad, hobusehambad, teravad põsenukid ning pingul näonahk“ (Sokolov 1953: 238). Sarnaselt Koorile on ka kulak Juhan Kännu välimus liialdatult ebameeldiv: tal on munataoline ümar ja lihav nägu, millest pole võimalik kinni haarata, mistõttu saab ta omale hüüdnimeks „libe“ (Leberecht 1963: 146; Sokolov 1953: 239). Veelgi kaugemale läheb Leberecht Robert Kurvestist negatiivse kuvandi loomisel. Kulaku pojast metsavenna Robert Kurvesti välimust kirjeldatakse teoses vaid paar korda ja ebamääraselt. Metsavenda kohanud hirmunud Ainol ei ole sõnu tema näo kirjeldamiseks (Leberecht 1963: 121). Ähmase, kuid seda hirmutavama koguna nähakse teda suveöö hämaruses. Algul vargaks peetava metsavenna välimust kirjeldavad fraasid nagu „pikk tume kogu hiilis pikkamisi ja ettevaatlikult läbi aia, kummardades pead õunapuude võrade all“ ja „ta möödus lähedalt, paarikümne sammu kauguselt – pikk

vaikiv vari –, kühmus, jalgu kõrgele tõstes, nagu oleks ta sammunud mööda vett“, selgub ka, et ta on õlgadest laiem kui Kristjan. Järgnevalt kirjeldatakse metsavendi kui „hirmsaid põlastusväärseid inimesi“, sakslaste käsilasi, kes on käed vennaverega määrinud ja nüüd karistushirmus üksikuina metsas redutavad nagu hundid. (Leberecht 1963: 124). Hundiks nimetatakse korduvalt ka kulak Koori (Leberecht 1963: 124, 162, 177) ning lisatakse selgitus, et tegemist on „vihatuima kiskjaga Koordi rahulike põlluharijate-loomakasvatavate silmis“ (Leberecht 1963: 162). Arvatavasti oli kulakute ja metsavendade kujutamine pigem ebatüüpiliste omaduste ja ebameeldivust sisendavate metafooride abil tingitud nende taunimisest nõukogude ühiskonnas. Koore, Kännu ja Kurvesti iseloomuomadused, mis peaksid tüüpilistena olema ülekantavad kõikidele kulakutele ja metsavendadele, on häbi- ja autunde puudumine, kavalus ning kehvikute ekspluateerimine (Izmestjev 1955: 324).

Jutustuses „Valgus Koordis“ esitatakse kulakud staatiliste tegelastena – kogu teose vältel nad ei muutu ega arene. Kulakute staatilisus jutustuses väljendub eelkõige Mihkel Koori võimetuses tunnistada end süüdi kehviku Roosri Risti ekspluateerimises. Kehvikuid ja keskmikuid kujutatakse seevastu dünaamiliste tegelastena: nii muutub uusmaasaaja Paul Runge jutustuse vältel enda isiklike huvide kaitsjast kollektiivse heaolu eest seisjaks (Sokolov 1953: 231). Samuti kujutatakse teoses külakehviku Roosri Risti „ümbersünni protsessi“ – aastaid kulak Mihkel Koorile allutatud Roosri suudab kohtuprotsessil esimest korda elus oma huvide eest seista (Sokolov 1953: 234). Kõige silmapaistvamalt areng toimub jutustuses „Valgus Koordis“ keskmiku Johannes Vao mõttemaailmas – ta loobub aastatepikkuse tööga hangitud eraomandist ning astub kolhoosi (Sokolov 1953: 235).

Esile toodud tüüpidele võiks tänapäevasele vaatepunktilt lisada veel neljanda: nõukogude võimu kõige otsesemalt sümboliseeriva partorgi. Jutustuse „Valgus Koordis“ partorgi Muulit on kirjeldatud kui keskealist tumeblondi sügavale aukuvajunud silmadega meest. Aukuvajunud silmade ümber on „sügavad lõbusad kurrud“. Maad küsima tulnud Runget vaatavad need silmad küsivalt ja uudishimulikult. Partorg meenutab „oma karmivõitu siledade juustega, mis olid lauku kammitud, ja habemest puhtaks aetud kuivade põskedega“ Rungele armee parteiorganisaatorit, „ehkki tal oli pintsak seljas“. Kõrvaltuppa viiva kitsukese ukse tagant kostuvad ka Muuli

perekonnale viitavad sosistav lapse- ja leebe naisehää. Partorgi soojaks köetud väike töötuba on ühtlasi tema eluruum ning selles oli koguni väike raamatukogu, mis meenutab sõjaväe väliraamatukogu. Üsna ebakonventsionaalses, igati õdusas ja tuttavlikuna mõjuvas ümbruses töötav Muuli läheb kiirelt üle ka sinatamisele. Ta lubab Rungele maad, „ja mitte kõige viletsamat“, ning seejärel pakub Rungele paberossi, mille viimane vastu võtab. (Leberecht 1963: 64) Peagi selgub ka, et Muuligi on teeninud Punaarmee Eesti Korpuses. Võib aimata, et mehed on kohtumise lõpuks teineteisele lähenenud, n-ö vennastunud. Vendlus ei tähenda aga võrdsust: lahku minnes tehakse selgeks, kellele kuulub võim. Kui Muuli sõnab: „Varsti näeme,“ tõuseb ja ulatab Rungele käe, vastab Runge naeratades, et „ei armasta inimesi tihti tülitada“. „„Pole viga, küll sa tuled...“ sõnas Muuli üllatavalt lõbusalt naerma pahvatades, ja jälle tekkisid sügavad kurrud tema silmade ümber. „Ilma minuta ei saa sa kuidagi läbi!““ (Leberecht 1963: 65) Seesuguses vendluses võib olla midagi kõhedust tekitavat, aga mitte Runge jaoks, kellel ei ole kahtlust, et Muuli talle meeldis. „„Sellel mehel on pealehakkamist – teab, mida tahab. Oli kindlasti polgu partorgiks.““ (Leberecht 1963: 65) Nõukogude võimu püütakse seega Muuli kehastuses kujutada sümpaatse, omase, osavõtliku ja otsekohekena, aga antakse ka aimu temaga sõlmitud tutvuse kõikehõlmavusest. Tõlgendustele avatuks jäävad seejuures küsimused, miks seisis näiliselt enesekindla partorgi toanurgas rihmaga kinni tõmmatud kohver ja miks rääkis ta laps sosinal (Leberecht 1963: 64).

Paradoksaalsel kombel sarnaneb „Valgus Koordis“ kui sotsialistliku realismi kaanoniline teos karakterite loome ja kujutamise poolest ka Ameerika filmidele: „inimesed loovad elu keset soid nagu kauboid preeriates ja hea võidab kurja“ (Veidemann 2010: 306). (Veidemann 2010: 306). Analoogiliselt Hollywoodi linateoste arhetüüpidele tuuakse jutustuses „Valgus Koordis“ reljeefselt esile protagonist ja antagonist, kelle huvid teoses vastanduvad (Benshoff, Griffin 2004: 27; Veidemann 2010: 306) Leberechti jutustuses on positiivseks kangelaseks uusmaasaaja Paul Runge, kes soovib rajada omale isiklikku majapidamist. Kuid tema kavatsusi takistavad negatiivsed kangelased, peamiselt kulak Mihkel Koor ja metsavend Robert Kurvest, kes erinevate võtetega püüavad uusmaasaaja eesmäärke nurjata. Osa tegelasi saavad loo käigus n-ö nägijateks (nt Martin Semidor, Roosi Rist, Johannes Vao), paadunud

antagonistid aga saavad karistuse (võimalik, et mõistetakse surma). Sarnaselt Hollywoodi filmidele on jutustuses „Valgus Koordis“ protagonisti võitlus ühendatud armastuslooga – keskmiku tütar Aino Vao aitab Paul Rungel oma eesmärgi saavutada. Lisaks positiivsele ja negatiivsele kangelasele on sarnaselt Hollywoodi filmidele Leberechti jutustuses esindatud ka protagonistiga parim sõber (Kaarel Maasalu) ning koomiline kuju (Martin Semidor). (Benshoff, Griffin 2004: 27) Seega „Valgus Koordis“ paradoksaalselt mitte ei vastandunud, vaid harmoneerus oma Külma sõja aegse ideoloogilise vastaspoolusega.

Märgitud on ka, et nii jutustuse positiivne kangelane Paul Runge kui negatiivne kangelane Mart Kurvest esindavad eesti talupoja arhetüüpi. „Nad on kasvult jässakad, jõulise kehaehituse, terava taibuga monumentaalsed tegelased, keda eesti lugeja oli varem kohanud Eduard Vilde „Mahtra sõja“ või Anton H. Tammsaare „Tõde ja õigust“ lugedes. Kolmandiku jutustusest hõlmab Paul Runge tung saada talu peremeheks – aga see on olnud eesti talupojaeepika peajoon 19. sajandi lõpust alates“ (Veidemann 2010: 306).

Võib jääda eriarvamusele, kas kirjaniku valitud tegelased oli tüüpilised ja kas nad tegutsesid tüüpilistes olukordades. Tõenäoliselt olid reaalsed karakterid mitmekesisemad. Sotsialistliku realismi ülesanne oligi esitada pigem lugejat kasvatav visioon kui kaasaja adekvaatne peegeldus – tüüpiline tähendas kirjandusteoses soovitud. „Valgus Koordis“ püüab veenda lugejat mõtlema nii, nagu mõtlevad jutustuse positiivsed ja sümpaatsed kangelased, ning näitab teisitimõtlejaid ebameeldivatena. Koguni mõtlemise teemad näivad olevat ette antud: ennekõike töö ja omand. Jutustuse „Valgus Koordis“ karakteriloomet teenib otseselt propagandistlikke huve. Tõenäoliselt tahtmatult kasutatud klišeed ja allusioonid tuntud müütidega loovad aga rea soovimatuid paralleele.

3.5 Kaasaja kujutamine jutustuses ”Valgus Koordis”

3.5.1 Kommunistlik partei

Ajaloouurimuses on tuvastatud, et aastatel 1945–1947, mil teose tegevustik aset leiab, koosnes Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei liikmeskond enamasti mitte-eestlastest ja Punaarmee Eestisse saabunud Venemaa eestlastest (Zetterberg 2007:

535–536). Jutustuses „Valgus Koordis“ aga luuakse lugejale illusioon, nagu astunuks kommunistlikusse parteisse üksnes eesti päritolu kohalikud külaelanikud. Nimelt on „Valgus Koordis“ parteiorganisatsiooni koosolekul osalejad eranditult eestlased: valla täitevkomitee esimees Jaan Janson ja külavolinik Peeter Tatrik on Koordi küla endised talupojad ning parteiorganisaator Muuli oli teeninud eestlastest komplekteeritud Punaarmee Eesti Laskurkorpuse suurtükiväes. Teiste parteilaste – külanõukogu esimehe Uusmani, varumisagent Peeter Moose, valla põllumajandusosakonna juhataja Artur Kohala, rahvamaja juhataja Selma Karu, liikmekandidaat Kaarel Maasalu, külavolinike Hugo Murdi ja Paul Runge – eesti juurtele viitavad nende eestipärased ees- ja perekonnanimed.

Koordi küla parteiliikmete kuulumist eranditult eesti rahvusest võib seletada sellega, et külas ei elanudki teistest rahvustest elanikke. Ebatõenäolisena mõjub aga jutustuses loodud mulje, et sarnaselt Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei madalamatele piirkondlikele asutustele moodustus ka kõrgemate parteiasutuste liikmeskond kohalikest eestlastest. Nii vihjab teoses maakonnakomiteelaste võimalikule eesti päritolule põlise eesti ehitusmeistri Johannes Uustalu hea läbisaamine maakonnakomitee liikmetega: „/.../ koos [Paul Rungega] käisid nad partei maakonnakomitees /.../ Kõikjal olid Uustalul sõbrad ja tuttavad ees /.../“ (Leberecht 1963: 87), aga ka Kaarel Maasalu telefonikõne maakonnakomiteesse metsavendade kallaletungi õhtul, kui ta eesti keeles rääkides nõudis ühendust mõne maakonnakomitee liikmega. Samuti viidatakse „Valguses Koordis“ eestlaste osalusele kommunistliku riigi kõrgeimas võimuorganis ehitusmeister Johannes Uustalu kandidatuuri esitamisega Eesti NSV Ülemnõukogusse. Ehkki teoses ei kajastu, kas Johannes Uustalu kuulus kommunistlikkuse parteisse, on siiski selge, et ta oli kommunistliku parteiga seotud: Eesti NSV Ülemnõukogusse esitasid saadikukandidaadid kohalikud parteikomiteed ning need kinnitati nii liiduvabariiklikul kui ka üleliidulisel tasandil (Liivik 2006: 1). Konstitutsiooni järgi kõrgeimaks võimuorganiks kuulutatud Ülemnõukogu kontrollis partei ja „Ülemnõukogu liikmed olid vaid kuulekad käetõstjad, kes andsid heakskiidu varem ettevalmistatud seadusandlikele aktidele“ (Tannberg 2005c: 253).

Kuigi liiduvabariigi parteiorganisatsioonid olid Moskva tugeva kontrolli all ja tähtsamad otsused tuli kooskõlastada Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Parteiga

(Zetterberg 2009: 535), luuakse jutustuses „Valgus Koordis“ lugejale pettekujutelm, justkui oleks kohalikel parteitegelastel Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei igapäevatöö ja külaelu korraldamisel vaba otsustusõigus. Näiteks kujutatakse jutustuses külaelanike omaalgatusliku projektina kolhoosi „Uue Elu“ rajamist Koordi külla. Teoses kirjeldatakse, kuidas eesrindlik partei liikmekandidaat Kaarel Maasalu ja külavolinik Paul Runge jõuavad iseseisvalt arusaamisele, et Koordisse on tarvis kolhoos rajada. Maasalule ja Rungele kui kolhoosi loomise idee autoritele ja partei rolli vähendamisele viitab ka nende kartus parteiorganisaator Muuli poole pöörduda – „kes seda teab, kuidas parteiorganisaator asjasse suhtub, viimaks leiab ta mingil põhjusel, et asi pole veel õigeaegne...“ (Leberecht 1963: 197). Teoses jäetakse seega lugejale mulje, et kohalikku elukorraldust niivõrd kardinaalselt muutev idee nagu kollektiviseerimine pärines külaelanikelt endilt ning selle teostamiseks oli tarvis vaid parteiorganisaator Muuli heakskiitu. Viited läbirääkimiste kohta partei kõrgemate juhtorganitega teoses puuduvad.

Niisama kergelt, võimuinstantsidega läbirääkimisi pidamata realiseerub jutustuses „Valgus Koordis“ ka partei liikmekandidaadi Maasalu idee kuivatada „tohtu suur mürkroheline laik – Ussisoo“ (Leberecht 1963: 198). Sarnaselt kolhoosi rajamisele lihtsustatakse teoses 30-hektarilise soo kuivatamist. Soo kuivaks laskmiseks on tarvis vaid Koordi külaelanikud nõusse saada, muid probleeme, nagu näiteks riigile kuuluva kuivatatava maa omandiküsimus, teoses esile ei kerki. Justkui iseenesest laheneb teoses ka tööjõuprobleem - Koordi elanike üllatuseks „nõukogude võim tõi nahaparkijad, raudteelased, pagarid ja igasuguste teiste ametitega töölised linnast kolhoosnikutele appi /.../“ (Leberecht 1963: 220). Külaelanike ja parteilaste tegutsemisvabadust kujutab ka põllumajandusartelli „Uus Elu“ juhatuse koosolek, mille osalejatel on õigus iseseisvalt, ilma partei suunavate juhusteta otsustada, milliseid tööd kolhoosis esmajoones ära tehakse.

3.5.2 Kolhoseerimine

Kolhooside loomisele eelnes maareform: talumajapidamiste ja -maade ümberjagamine uusmaasaajatele. Jutustuses „Valgus Koordis“ kujutatakse uusmaasaajate talumajapidamisi raskustele vaatamata edukatena. Tegelikuses olid keskmiselt 15

hektari suurused uusmaasaajate talud sageli liiga väikesed, et jalgu alla saada, ning laostusid. (Zetterberg 2009: 540) Paljudel uusmaasaajatel puudus ka varasem isemajandamise kogemus, mistõttu tekkis neil sageli talu majandamisega raskusi (Tannberg 2005b: 283). Seega liialdatakse, ilmselt nõukogude võimu poolt läbi viidud maareformi kiituseks, jutustuses „Valgus Koordis“ uusmaasaajate talukohtade saavutustega: näiteks olid uusmaasaajad Paul Runge ja Aino Vao suutnud poole aastaga muretseda oma talumajapidamisse kariloomad, remontida maja, langetada metsa, külvata vili maha, teha korda juurviljaaed, ehitada valmis lauda vundament ja puhastada kaev ära. Sellele lisaks selgub jutustuses, et juba esimene külv andis Runge talule hea saagi – 12–14 tsentnerit vilja hektari kohta. Samuti viitab teoses uusmaasaajate talumajandite edukusele ühelehmapidaja Tilde-tädi riigile normist suurem vilja müük – ettenähtud ühe-kahe koti asemel müüs ta riigile minimaalse tasu eest kolm kotti teravilja.

Peagi otsustavad Koordi küla uusmaasaajad, kes olid hiljuti saanud kauaoodatud isikliku maatüki omanikeks ja seda edukalt harisid, eraomandist hoopis loobuda, kolhoosi luua ja sellesse astuda. Nii soovib juba armeeteenistuse ajal Kurvesti talukoha omandamiseks avalduse teinud Paul Runge vaatamata tulemusrikkale taluperemehe ametile juba pooleteise aasta pärast Saaremaal loodud esimese kolhoosi eeskujul oma isiklikust talumajandist hoopis loobuda ja asutada Koordi külla põllumajandusartelli „Uus Elu“. Niisiis jäetakse teose lugejatele mulje, et esmane initsiatiiv kolhoosi rajamiseks tuli uusmaasaajatelt, eelkõige Kaarel Maasalult ja Paul Rungelt. Seda ettekujutust toetab ka parteiorganisaator Muuli vaid nõuandev ja toetav roll kolhoosi asutamisel ja tema väide, mille kohaselt kolhoosi rajamine Koordi külla oleneb vaid külarahvast endast. Paraku ilmneb ajalooallikatest, et kolhooside loomine toimus partei korraldusel. Talunikke survestati kolhoosiga ühinema erinevate pealepandud maksude ja koormistega, mida neil tuli nõukogude võimule tasuda, ning isegi rõhuvatele kohustustele vaatamata oli kolhoosi astujate arv enne 1949. aasta märtsiküüditamist madal. (Tannberg 2005b: 284)

Esimestel märtsiküüditamise järgsetel aastatel maksti kolhoosi normipäevade eest väga vähe vilja ja raha, mistõttu sellega toime tulla oli võimatu (Tannberg 2005b: 284). Jutustuses luuakse aga illusioon, et kolhoosiga liitudes külaelanike elujärg paraneb.

Kollektiviseerimist kujutatakse Semidori Abhaasia eesti näidiskolhoosi kirjelduse järgi majandusliku õitsengu sümbolina. Semidori jutustuse kohaselt sai Abhaasia kolhoosnik „normipäevade eest kaks tonni nisu ja pool tonni mett, rääkimata kenakesest summast rahast“ (Leberecht 1963: 203). Samuti ilmneb Koordi külla rajatava kolhoosi sissetulekute arvutamisel, et kolhoosi asutamine on majanduslikult tulusam kui eramajandite pidamine. Kolhoosi majanduslikku üleolekut üksiktalupidamisest väljendab teoses ka uusmaasaaja Priidu Murumetsa väide, et kolhoosnikuna „võiksime ka saia proovida... Jah... ja kes teab, mida veel...“ (Leberecht 1963: 200).

3.5.3 Olme

Eelnevalt on viidatud, et sõjajärgses Eesti NSV-s olid tarbekaubad (toiduained, tarbeesemed, riietus) ja teenused (transport, elekter) raskesti kättesaadavad (Vahtre 2005: 353). Järgnev analüüs vaatleb, kuidas kujutatakse seda jutustuses „Valgus Koordis“.

Jutustuse üks keskseid olmeküsimusi on küla elektriseerimine. Lugejale jäetakse mulje, et tänu kollektiviseerimisele on kerge sisse seada „igasse majja, lauta, kanalasse“ elektrivalgus (Leberecht 1963: 194). Sellele arusaamale vastandub elektrifitseerimise statistika, mille järgi „1953. aastaks oli elektriga varustatud 38% protsenti kolhoosidest ja 86% sovhoosidest“ ning alles 1964. aastaks olid kõik ühismajandid elektrifitseeritud (Naan 1978: 78–80). Elektrifitseerimise statistikast järeldub, et kui veel 1953. aastaks olid nõukogude majandusele niivõrd olulised ettevõtted nagu kolhoos ja sovhoos täielikult elektrifitseerimata, siis 1947. aastal, mil teoses kollektiviseerimine aset leiab, ei saanud olla võimalik elektrifitseerida kõikide kolhoosnike isiklike majapidamisi. Lisaks kinnitab kolhooside ja sovhooside aeglane elektrifitseerimine, et elektrivalguse sisseseadmine oli kulukas ja pikaajaline protsess. Ent jutustuses „Valgus Koordis“ teatab Semidor kolhoosijuhatause koosolekul, et „Lõppude lõpuks polegi nii keeruline asi sisse tuua valgust /.../ Ainult ühisel jõul palgid kohale toimetada ja postid püsti ajada, liini aga veavad sisse paar-kolm meest. Dünomo monteerib tema, Semidor, ise kohale. Kaks nädalat – ongi valgus Koordis!“ (Leberecht 1963: 207). Niisiis lihtsustatakse jutustuses „Valgus Koordis“ elektrifitseerimisprotsessi, et rõhutada kollektiivse töö eeliseid võrreldes üksikisiku pingutustega.

Samuti rõhutatakse „Valgus Koordis“ kolhooside tehnilist üleolekut. Jutustuse järgi kasutatakse kolhoosides põllutööde tegemisel üksnes moodsat põllumajandustehnikat. Selline kujutelm tekib Semidori Abhaasia eesti kolhoosi kirjeldusest, mille järgi kolhoosides koristavad nisu kombainid ja vilja peksavad elektrimootorid. Lisaks oli Semidori liialduste järgi Abhaasia kolhoosil kraavikaevamismasin, mis „jõudis päeva jooksul kaevata nii pika kraavi, mida poleks suutnud valmis teha sajad inimesed mitme päevaga“ (Leberecht 1963: 203). Vastupidiselt Semidori kirjeldusele valitses ajalooallikate andmetel sõjajärgsetel aastatel Eestis põllumajandusmasinate puudus, mistõttu suurt osa põllutöid, mida varem tehti masinatega, hakati tegema üha sagedamini käsitsi (Mertelsmann 2007: 475). Põllumajandustehnika puudusele viitavad ka täitevkomitee esimehe Janson ja partorg Muuli vihje, et Kurvesti talu maa määramisel võib olla eelis uusmaasaaja Kännul, kellel on vastu pakkuda traktor põllumajandusühistu jaoks (Leberecht 1963: 63–64). Abhaasia eesti kolhoosi puhul tegemist üksnes näidiskolhoosiga, millele ei vastanud Eestisse rajatavate kolhooside tegelik olukord.

Jutustuses „Valgus Koordis“ väidab Punaarmee demobiliseeritud Paul Runge kolhoosirajamise arutelul, et Venemaal on kolhoosnikel oma autod (Leberecht 1963: 115). Leitakse, et ka Semidoril ei ole vaja oma hobust endale enne kolhoosi astumist päriks osta – nimelt ei olegi hobust ja vankrit tegelikult üldse vaja, kuna auto on „parem kui vanker“ ja „elu Koordis veab sinnapoole“ (Leberecht 1963: 115). Ent ajalookirjandusest ilmneb, et 1940. aastatel olid maal põhilisteks transpordivahenditeks hoburakend, jalgratas ning talvel ka soome kelk (Vahtre 2002: 27). Samuti ilmneb kolhooside madalast tootlikkusest ja masinate varuosade puudumise tõttu käsitsi tehtud põllutöödest, et esimestel sõjajärgsetele aastatel ei olnud kolhoosnikel võimalik niivõrd hõlpsasti hankida omale autosid (Mertelsmann 2007: 474). Seda kinnitab ka asjaolu, et isegi parteiorganisaator Muuli ei sõida autoga, vaid ta liikleb külaelanikke külastades jalgrattaga. Koordi külas kasutavad autotransporti kulak Juhan Känd ja tuntud ehitusmeister Johannes Uustalu, kuid neilgi pole oma isiklikku autot, vaid nad kasutavad renditud veoautot. (Leberecht 1963: 83, 87, 115) Üksnes kõrgemad parteitegelased saavad kasutada oma igapäevastes toimingutes autosid. Näiteks kasutab maakonnakomitee volinik metsa väljaveo normide täitmise kontrollimisel autot, aga ka

metsavendade rünnaku korral sõidavad maakonnakomiteelased Koordi küla elanikele appi masinatega. Samuti viitab kõrgemate parteiliikmete võimalusele autotransporti organiseerida linlaste transportimine Ussisohu, appi Koordi külaelanikele sood kuivendama. (Leberecht 1963: 81, 135, 220) Eesti kolhoosnike kujutamine autodega sõitmas oli ebareaalne, seetõttu on see teoses miski, mis peaks kaasnema tulevikus saabuva heaoluga. Küll aga püütakse lugejas luua mulje, et kolhoosi astudes on võimalik vähemalt kolhoositöö tegemisel kasutada ühist tehnikat (traktor, veoautod). Kolhoosidest luuakse illusioon kui jõukatest ja eesrindlikest põllumajanduslikest ettevõtetest.

Sõjajärgsetel aastatel valitses üleüldine puudus toiduainetest. See oli põhjustatud Saksa okupatsiooni ajal talupoegadele okupatsioonivägede ja Saksa armee toitmiseks kehtestatud sunduslikest normidest talunditoodetele, mis laostas ka suuremaid talusid. Samuti ruineerisid suurmaaomanike ja keskmikute talumajapidamisi nii nõukogude võimu taaskehtestamisel lõpuni viidud maareform, mis piiras suurtalunike maaomandit 30 hektarini, kui ka mitmesugused maksud ja piirangud, mis olid suunatud eelkõige suurmaaomanike talumajandite nõrgestamiseks. (Tannberg 2005b: 283; Zetterberg 2009: 540) Toidupuudusele vaatamata kujutatakse jutustuses „Valgus Koordis“ kulakute klassi toiduainete tagavara rikkalikuna ja toidupuuduse all ei kannata keskmikud ega kehvikud. Kulakute toidulauda vastandatakse külakehvikute toiduvalikuga – endiste suurmaaomanike toidulaud on uusmaasaajatega võrreldes tunduvalt mitmekesisem. Kulakuks kuulutatud endiste suurmaaomanike toidulaua külluslikkus ilmneb teoses selles, et võrreldes kehvikutega tarbivad nad igapäevaselt liha. Seda kinnitab Kurvesti taluperenaisele Annale arstivisiidi teinud linnaarsti lisatasu, milleks oli suur tükk sealihaga ning kott nisujahu, aga ka Mart Kurvesti altkäemaks komandandile: tapetud ja puhtaks kaabitud siga (Leberecht 1963: 35, 44). Samuti viitavad kulak Kurvesti talu toidulaua küllusele puhast tõugu lehmad, valge saia küpsetamine ning koduloomade toitmine kartuli ja jahuga ajal, mil paljudel kehvikutel polnud enda tarbekski jahu. Kehvikute toitlusolusid teoses esindab Kure talu uus peremees Paul Runge, kes saab endale harva liha lubada. Kehvikute igapäevane toidulaud koosneb kartulist, soolatud pekist, jahukastmest ning hapupiimast (Leberecht 1963: 87, 89) Kord tõi Runge koju „väikese forelli“ (Leberecht 1963: 118), kord aga oli

appi kutsutud ehitusmeistri, „selle imelise jõuluvana“ seljakotis liha, magushaput leiba ja võid (Leberecht 1963: 88). Kulakute ja uusmaasaajate vastandamise eesmärgiks on muuhulgas toidulaudu võrreldes esitada kulakuid privilegeeritud seisusena, kes on saavutanud oma varanduse külakehvikuid ekspluateerides. Kolhoosi soovivadki mõned kehvikud astuda mitte niivõrd ideeliste veendumuste tõttu, kuivõrd lootuses paremale toidulauale: näiteks unistab Priidu Murumets saiast, mida kolhoosnikuna pärast soo kuivaks laskmist proovida võiks (Leberecht 1963: 200).

Esimestel sõjajärgsetel aastatel oli puudus tekstiilikaupadest. Kuna riie oli raskesti kättesaadav ja kallis, siis tuli kanda sõjaaegseid rõivaid. (Vahtre 2002: 25) Jutustuses „Valgus Koordis“ eristatakse kulakuid, keskmikuid ja kehvikuid ehk uusmaasaajaid üksteisest rõivastuse poolest – jutustuses jäetakse mulje, et sõja- ja okupatsiooniaegne tekstiilikaupade puudus ei mõjutanud kulakuid. Teoses on kulakute ainelise heaolu sümboliks kulak Kännu „noor naine kohevil rebasenahast kraega“ (Leberecht 1963: 83). Ka koos sakslastega nõukogude võimu eest pagenud Mihkel Kurvesti rõivad olid külakehvikute omadega võrreldes luksuslikud. Temast jäi Kurvesti talu majapidamise maha „drapp-palitu, mille riie oli pealtpoolt pehmem kui vana Antu sametised mokad /.../ Ja need toredad pruunid säärikud kahekordsete, piiritusega läbiimmutatud nahast taldadega, kõvade säärtega!“ (Leberecht 1963: 38). Kulakute rõivastusele vastanduvad eriti silmatorkavalt uusmaasaajate – endiste külakehvikute – kehakatted. Nii kannab uusmaasaaja Semidor võidunud kaabut, luitunud palitut ning katkist pintsakut, Kurvesti talus teenijana töötanud pime Saamu on rõivastunud aga kulunud pintsakusse ning kannab pastlaid (Leberecht 1963: 37, 55, 106). Lisaks viitab uusmaasaajate tekstiilikaupade puudusele demobiliseeritud Paul Runge rõivastus – ta kannab ka erus olles Punaarmee sinelit ning rindesaapaid (Leberecht 1963: 55, 74). Lausa mõnutundega vaatles Runge sepp Kaarel Maasalu „soonilist kuju kannab jämedast maavillasest riidest töökuues“ ja lugejale venepäraselt mõjuvates „pahkluu kohalt kokkutõmmatud pükstes“ (Leberecht 1963: 52). Endistest külakehvikutest mõnevõrra paremini riietuvad Koordi küla keskmikud: Johannes Vao tütar Aino oli rõivastatud „tagasihoidlikult, kuid linlikult kergesse rohelistesse kleiti“ (Leberecht 1963: 57), Peeter Tatrik kandis keskmiktalumehele omast karvast soome mütsi ja loomanahkset kasukat (Leberecht 1963: 81). Kui aga jõuab kätte pidulikumpäev nagu lehma kolhoosikarja viimine, panevad lehmaomanikud

selga puhta särgi ja pähe puhta räti (Leberech 1963: 209–210). Kolhoosi karjatalitaja Roosi aga kannab „pimestavalt valget kitlit“ ja „kuidagi eriliselt, turbani moodi päheseotud rätikut“ (Leberecht 1963: 210).

Nagu vastandati kulakute, keskmikute ja uusmaasaajate karaktereid ja välimust, püütakse neid jutustuses selgelt eristada ka nende olmelisi tingimusi kujutades. Äärmustesse laskutakse nii riietuse kui toidulaua kujutamisel. Kulakute jõukust kujutades toonitakse korduvalt ka nende ebameeldivat iseloomu ja seda, et rikkus on saavutatud võõra tööjõu kuritarvitamisega. Koordi küla keskmikute rõivastus on uusmaasaajatest mõnevõrra parem, kuid siiski tagasihoidlik – selle taga võib näha kommunistliku partei püüet lähendada keskmikuid pigem kehvikutele kui kulakutele. Seesuguse kujutusviisi eesmärgiks oli ilmselt soov saavutada toetust lisaks uusmaasaajatele ka keskmikute seas. Võib ka täheldada, et mulje üldisest olemisest olukorrast on jutustuses „Valgus Koordis“ parem kui ajaloo uurimuses tõdetu.

Olme kujutamine teoses on seotud üleüldse tegelaste pereelu kujutamisega. Peresuhetele pöörab Leberecht vähe tähelepanu, olulisemad on tegelaste suhted teiste külaelanikega (seltsimeestega). Ometi võib üht-teist välja lugeda – pered on enamasti lagunened. Külas on küll mõisahoonesse seatud koolimaja, mille pargis jooksevad kilkavad lapsed (Leberecht 1963: 51), kuid kujutatavatest külaelanikest on väike laps peale Aino ja Paul Runge, kellel sünnib teose lõpuosas järeltulija, veel vaid partorg Muulil, kelle kabinetti kostub läbi ukse lapse sosin: „Ema, mida see sõdur tahab?“ (Leberecht 1963: 64). Läbi ukse kostuv lapse sosin assotsieerub kulak Koori kohtuistungiga, millel kuulutatav otsus jõuab lugejani samuti katkendlikult, läbi ukse (Leberecht 1963: 161) – perekonna kujutamise puhul ongi tegu tabule läheneva teemaga nagu vägivald. Meelsasti luuakse n-ö kommuune, sugulussidemete väliseid ühiseid leibkondi – uusmaasaajad Kristjan Taaksalu ja Kaarel Maasalu elavad koos ühise katuse all. Ka Aino ja Paul Runge kooselu meenutab enam kaasvõitlejate partnerlust kui intiimset abielusuhet.

Koordi külas on informatsiooni levik küllaltki piiratud: „mõnes kohas Koordis, näiteks Kurvesti ja Koori talus, oli juba ammu olemas raadio, ja peremehed olid tuulemootorite abil sisse seadnud elektrivalgustuse. Kuid kõik teised vallas on alati elanud ilma valguseta, suitsevate petrooleumilampidega /.../“ (Leberecht 1963: 114).

Nagu elektrivalgus, on vaesematele külaelanikele kättesaamatud ka raadiod. Teoses puuduvad infoallikatena ajalehed. Partorg Muuli kabinetis leidub küll „väike raamatukogu“, mis mahub ühele riulile (samas, 64), ent raamatuid teoses ei loeta. Seetõttu on külaelanike põhiliseks infoallikaks valla täitevkomitees asuv telefon, mille kaudu edastatavad teated jõuavad külaelanikeni valla täitevkomitee esimehe, parteiorganisaatori ja külavolinike teavitustöö läbi. Samuti levivad uudised kuulujuttude kaudu. Just „inimestelt, keda võib uskuda“, kuulis uusmaasaja Kaarel Maasalu, et Saaremaal rajatakse kolhoosi (Leberecht 1963: 193). Samuti liigitub subjektiivse info alla ka Semidori Abhaasia näidiskolhoosi kirjeldus. Sellest järeldub, et jutustuses „Valgus Koordis“ edastatakse külaelanikele kas ebausaldusväärset (Abhaasia näidiskolhoosi kirjeldus) või kallutatud informatsiooni (Saaremaal rajatakse kolhoosi, kuid mainimata jäetakse, et tegemist oli näidiskolhoosiga).

3.5.4 Relvastatud vastupanuliikumine

Relvastatud vastupanuliikumist esindavad jutustuses „Valgus Koordis“ metsavennad. Tuleb tähelepanu pöörata aga asjaolule, et nii nimetasid neid vaid negatiivsed tegelased, näiteks kulak Koor (Leberecht 1963: 124). Kahevahel olijad, nagu Roos Rist, nimetavad neid „metsavendadeks“ (jutumärkides), täpsustades kohe seejärel, et tegemist on põlastusväärsete inimestega jmt (samas, 124). Uue võimu pooldajateks saanuna võetakse kasutusele soovituslik termin „bandiidid“ (samas, 151) – viimane käibis EK(b)P määruste leksikas ja tsenseeritud inforuumis.

Jutustuses „Valgus Koordis“ on metsavendi/bandiite käsitletud kui Hitleri käsilasi. Teoses jäetakse mainimata, et lisaks Saksa armees teeninud eestlastele oli metsavendade seas ka Punaarmee mobilisatsiooni ja küüditamise eest metsa varjunud inimesi. Samuti üldistatakse jutustuses kõik Saksa armee koosseisus võidelnud või saksa relvadega nõukogude võimu vastu sõdivad metsavennad saksameelseteks. Näiteks peetakse „Valgus Koordis“ naaberkülas uusmaasajaid rünnanud metsavendi saksameelseteks just nende relvade päritolu tõttu. See seisukoht ilmneb külavolinik Peeter Tatriku väitest, mille järgi „Nad [bandiidid] on relvadega ... Saksa omadega ...“ (Leberecht 1963: 94). Suur osa eestlasest teenis aga Saksa armees mitte saksameelsuse tõttu, vaid lootuses, et Eesti vabariik taastatakse, ning relvad olid metsavendadel saksa päritolu, kuna muud puudusid: 1940. aasta juunis likvideeriti nõukogude võimu korraldusel

suurem osa eraisikute valduses olevaid relvi, mistõttu esimestel sõjajärgsetel aastatel pidid metsavennad võitlusvahenditena kasutama Saksa armeest maha jäänud relvastust. (Ant 2005a: 187; Zetterberg 2009: 539)

Koordi küla endise suurmaaomaniku poega Robert Kurvestit kujutatakse sakslaste käsikuna üksnes seetõttu, et ta teenis Saksa okupatsiooni ajal Saksa armees, kuhu ta ei pruukinud aga minna vabatahtlikult, vaid 1943. aasta sundmobilisatsiooni käigus (Kasekamp 2005: 206). „Valguses Koordis“ luuakse Robert Kurvesti isikust banditismi sümbol – tema tabamisel vaibub relvastatud vastupanuvõitlejate tegevus. Ilmekalt võtab teose tegelaste taolise suhtumise metsavendadesse kokku uusmaasaaja Roosi Risti arusaam metsavendadest, „hirmsaist põlastusväärseist inimestest, sakslaste käsilastest, kes olid Saksa okupatsiooni ajal määrinud oma käed vennaverega ja nüüd on karistust kartes üksikuna nagu hundid metsades redus“ (Leberecht 1963: 124).

Ajalooallikatest ilmneb, et esimestel sõjajärgsetel aastatel hoidusid metsavennad eraomandit puutumast ning röövisid vaid okupatsioonivõimude vara (Laar 2005a: 323). Jutustuses „Valgus Koordis“ aga kujutatakse metsavendi relvastatud röövlitena, kes riisuvad talupoegade omandit. Näiteks ilmneb jutustuses külavolinik Tatriku kõnelusest Rungega, et „naaberkülas olid bandiidid talu paljaks röövinud, koormatäie varandust peremehe hobusel ära viinud“ (Leberecht 1963: 94). Samuti viidatakse teoses, et metsavennad röövivad lisaks toidu- ja tarbekaupadele talupoegade kariloomi. Metsavendade kui röövlite kujutamise ei ühti aga nende sihilik rünnak külavolinik Paul Runge vastu. Metsavendade organiseeritud relvastatud kallaletung osutab ka jutustuses „Valgus Koordis“, et nad ei rünnanud sihitult külaelanikke, vaid nende operatsioonid olid planeeritud ja suunatud eelkõige nõukogude võimuga koostööd tegevate maaelanike vastu.

Jutustuses „Valgus Koordis“ jäetakse lugejale mulje, nagu oleks üksnes kulakud metsavendi aineliselt toetanud ja aidanud. Nimelt toetas jutustuses metsavendi vaid kulak Mihkel Koor, kes varustas mesipuutarusse toitu peites aktiivset vastupanuvõitlejat Robert Kurvestit. Tegelikult oli metsavendade toetajaskond enne 1949. aasta märtsiküüditamist ja sellele järgnenud sundkollektiviseerimist tunduvalt laiem (Zetterberg 2011: 539). Ka esimestel sõjajärgsetel aastatel metsa pagenud vastupanuvõitlejate arvu (Laar 2005a: 321) analüüsist ilmneb, et niivõrd suur hulk

metsavendi ei oleks metsas hakkama saanud ainult kulakute toetusel. Ebausutavana mõjub teoses seegi, et isegi ühe metsavenna ema Anna Kurvest on oma metsa paganud poja vastu ükskõikne. Anna Kurvesti osavõtmatuse taga võib näha kirjaniku taotlust rõhutada Anna Kurvesti, kunagise elurõõmsa karjatüdruku kurba saatust, mis sai talle osaks abielludes kulak Mart Kurvestiga – tema elu kujunes raskeks ja rõõmutuks ning tema lastest kasvasid bandiidid. Lisaks võib üldistada: metsavennad on jutustuse järgi niivõrd põlastusväärased inimesed, et isegi nende emad ei taha nendega tegemist teha.

3.5.5 Repressioonid

Nõukogude Liidus peeti rahvavaenlasteks kulakuid, bandiite ja natsionaliste. Jutustuses „Valgus Koordis“ natsionalistidega ei võidelda – võimalik, et küla natsionalistid olid küüditatud juba 1941. aastal, mil deporteeriti ennekõike haritlasi (Ant 2005b: 177). Küll aga on jutustuses esindatud kulakud ja bandiidid.

Kulakuid esindavad jutustuses „Valgus Koordis“ Mart Kurvest ja Mihkel Koor. Pärast 1940. aasta võimupööret olid Kurvesti talu „vundamenti“ tekkinud mõrad, talu olukord aina raskenes. Julma iseloomuga Kurvesti probleemid kuhjusid – peale selle, et oli kulak, kes ei leppinud oma maa küljest osade jagamisega „teistele, vähese maaga talupoegadele vallas“, tappis ta põllul tema heaks töötava sõjavangi ja üritas altkäemaksu abil oma tallu uusi sõjavange hankida. (Leberecht 1963: 42–44) „Mõrad /.../ suurenesid kuni selle ööni, millal saabus lõpp. Kuidas ta ütles lahkumisel? „Sina vastutad minu ees, et kõik oleks terve...““ (samas, 44). Võimalik, et Kurvest „lahkus“ 1941. aasta juuniküüditamise käigus. Kohut tema üle enne äraviimist ei mõistetud. Seejärel aga ei vihjata teoses enam kordagi juba toimunud 1941. aasta küüditamisele ja inimeste pidevale hirmule selle kordumise ees.

Protseduuriliselt erinev, kuid tulemuselt sarnane kulakluse likvideerimise juhtum visandatakse jutustuse 18. peatükis. Selles kirjeldatakse 1947. aastal valla täitevkomitee ruumides toimuvat kohtuprotsessi, kus Koor mõistetakse süüdi võõra tööjõu kasutamise ning viljakokkuostunormi täies ulatuses täitmata jätmise eest ning kuulutatakse „osavaks ja salakavalaks kulakuks“ ja nõukogude võimu „aktiivseks vaenlaseks“ (Leberecht 1963: 161). Ajalookirjandusest ilmneb aga, et kulakluses süüdistatavate üle tegelikult kohtuprotsessi ei peetud – kulaklikud majapidamised määrati Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega kindlaks 1947. aastal, et kehtestada kulakutele teistest

talupoegadest suuremad maksud. Ehkki kulaklikud majapidamised fikseeriti, ei järgnenud sellele 1947. aastal esialgu peale kõrgema maksumäära kehtestamise muid repressioone. Kuid need, 1947. aasta augustikuus koostatud kulakute nimekirjad olid 1949. aasta märtsiküüditatute nimekirja aluseks. (Rahi-Tamm 2007: 48) Tõsi, peale selle, et Koor „oli kulak ja on jäänud kulakuks“, nagu iseloomustas teda Runge (Leberecht 1963: 158), ei täitnud ta teadlikult ka vilja kokkuostunormi, varjates vilja riigi eest hoopis oma tarbeks, ning „oli nähtavasti ühenduses bandiitidega“ (Leberecht 1963: 161). Koori erakordsele nurjatusele vaatamata mõjub ebatõenäolisena jutustuses kirjeldatud avalik, üsnagi demokraatlik kohtuprotsess, kus kohtuotsuse kuulutab välja prokurör kõigi asjaosaliste – kulak Koori ekspluateerimise ohvri Roosi Risti ja külavoliniku Paul Runge ütluste ning Mihkel Koori enda – ülekuulamise tulemusel. Avaliku kohtuprotsessi kujutamise luuakse teoses petlik mulje, justkui toimuks iga kulakuks süüdistatava üle kohtuprotsess, kus objektiivsetele asitõenditele tuginedes langetatakse õiglane kohtuotsus. Ehkki kulak Mihkel Koor kuulutatakse kohtuprotsessil süüdi, ei mainita jutustuses talle määratud karistust – võimalik, et teadlikult.

On teada, et kulaklikke majapidamisi püüti likvideerida maareformiga, kõrgete maksumäärade ning ulatuslike toiduainete normidega, kuni see suudeti likvideerida alles 1949. aasta massiküüditamisega (Tannberg 2005d: 276) – võimalik, et ka Koor deporteeriti Nõukogude Venemaa sunnitöölaagrisse. Jutustuses karistuse mainimata jätmisest võib aga ka oletada, et sulaseid palganud, maa ja põllumajandustehnika rentimise eest kasu saanud ning kauplemisega tegelnud talupoegade karistamist peeti talurahva seas ebaõiglaseks, mistõttu autor küll mainib Koori süüdimõistvat otsust (see edastatakse raamatus katkendlikult läbi ukse kuulduna), kuid ei avalda karistust. Samamoodi võib sellest vaikimisest välja lugeda ähvarduse: nõukogude riigi vastast võib oodata ükskõik mis karistus, sh kõige hullem. Kõnekas on siinkohal hilisem Johannes Vao mühatuse, mis Koorist minevikus räägib: „Ah, Koor... tema oli hunt“ (Leberecht 1936: 177).

Jutustuses „Valgus Koordis“ vihjab nõukogude võimu repressioonidele ka bandiitide tabamine Paul Runge lauda ja küüni põlemasüütamise õhtul – uusmaasaaja Kaarel Maasalu tabab rünnakuõhtul koos appi kutsutud partei maakonnakomiteelastega kaks bandiiti, kellest üks on endine külaelanik Robert Kurvest. Hoolimata sellest, et

jutustuses ei mainita süütajate edasist saatust, on selge, et neid ootab ees karistus. „„Paul, aga mis sai nende bandiitidega?“ kuuldus ootamatult Roosi küsimus. „Kurvestiga? Kohus tuleb – saavad oma jao,“ vastas Paul võpatades“ (Leberecht 1963: 151). Erinevalt kulakluses süüdi mõistetud Mihkel Koori kohtuistungist jutustuses bandiitide üle peetavat kohtuprotsessi ei kujutata. Väidetavale kohtuistungile vihjatakse uuesti teose arvustustes: nii väidab Sokolov jutustuse „Valgus Koordis“ tegelaste analüüsis, et „kohtuvõimude kätte langeb bandiit Kurvest“ (Sokolov 1953: 239). Ent vastupidiselt teoses kujutatule ilmneb ajalooallikatest, et kätte saadud metsavennad enamasti tapeti haarangi käigus või võeti siseinfo hankimiseks vangi (Laar 2005a: 325), mistõttu „sissepiiratud metsavendadel ei jäänud sellisel juhul üle muud kui oma elu võimalikult kallilt müüa“ (Laar 2005a: 325). Metsavendade karistuse mainimata jätmisest võib järeldada, et okupatsiooniväed soovisid vastupanuvõitlejatele osaks saanud karistust laiemal lugejaskonna eest varjata. Lisaks soovisid okupatsioonivõimud jätta endast muljet kui legitiimsest võimust. Ühtlasi võib olla ebamäärasusel hirmutav (distsiplineeriv) mõju.

Kõnekas on ka asjaolu, et Koordi külas ei olnud ühtki pagulast. Põgenesid vaid kurjategijad (metsavennad, traktoriomanik Känd).

Igal juhul näib, et nõukogude võimu vägivald ja inimeste hirmu kujutamine on üks nõukogude propaganda, sotsialistliku realismi ja ka Leberechti jutustuse tabusid.

3.6 Propagandistlikud illusioonid jutustuses „Valgus Koordis“

Sotsialistliku realismi põhiolemuseks on kaasaja reaalsuse tõepärane kujutamine – selle saavutamiseks tuli kirjandusteoses kujutada tüüpilisi karaktereid tüüpilistes olukordades (Remmelgas 1953: 1378; Side ... 1949: 8). Kuid jutustuses „Valgus Koordis“ ei saa vaadeldud nähtuste – relvastatud vastupanuliikumine, kolhoseerimine, rahvavaenlaste represseerimine, partei ja olme – kujutamist pidada tüüpiliseks. Eelnevas analüüsis ilmnes rida vastuolusid ajalooliste faktide ja jutustuses kujutatute vahel: näiteks oli relvastatud vastupanuliikujate toetajaskond Teise maailmasõja järgsel perioodil tunduvalt laiem, võrreldes jutustuses „Valgus Koordis“ kujutatuga; enamik uusmaasaajatest ei soovinud tegelikkuses kolhoosi astuda ning Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei liikmeskond koosnes esimestel sõjajärgsetel aastatel

enamasti Venemaalt tulnud eestlastest või mitte-eestlastest, mitte kohalikest; jne. Nendest vastuoludest ilmneb, et sotsialistliku realismi meetodi abil on loodud teoses rida tüüpilisuse illusioone. Selle tingib asjaolu, et jutustuse „Valgus Koordis“ kui sotsialistliku realismi kaanonteose puhul on tegemist propagandistliku teosega.

On leitud, et jutustus „Valgus Koordis“ kajastab maareformi ja kollektiviseerimise algusprotsessi algust (Kuningas 1997: 3). Tegemist ei ole ammendava seletusega – esiteks juba seetõttu, et teos pigem ennetas neid protsesse (kirjutamishetkel oli loodud vaid esimene Eesti kolhoos Saaremaal). Autor esitas idealiseeritud nägemuse, kuidas need protsessid võiks toimuda. Teiseks edastab jutustus „Valgus Koordis“ samaväärselt terve rea muidki propagandistlikke visioone. Selle peamiseks propagandistlikeks sõnumiteks on uue ja vana korra vastandamine (positiivsena kujutatakse uut korda), töö ülimustamine, usalduse sisendamine nõukogude võimu ja partei otsuste suhtes ning iseseisvast otsustamisest loobumisele julgustamine (juhul kui tegemist ei ole lubatavate otsustega nagu kolhoosi rajamine), kolhooside rajamise ja ühisomandi propageerimine ning tulevikus tänu kolhoseerimisele saabuva külluse kirjeldamine. Lugeja veenmiseks tuuakse jutustuses näiteid üleliidulisel tasandil – Venemaalt, Abhaasiast ehk kohtadest, mille kohta esitatud infot ei saa lugeja isiklikult kontrollida. Sellest tingituna ei tooda kolhoseerimise otstarbekuse kinnitamiseks näiteid Saaremaa kolhoosist. Lisaks esitatakse teoses kulakute ja bandiitide karistusele vihjamisega lugejale hoiatus, mis võib juhtub teisitimõtlejatega.

Ootuspäraselt on ka selles sotsialistliku realismi teoses rida tabusid, mida ei puudutata. „Valgus Koordis“ on üheks põhiliseks tabuks nõukogude võimu vägivald – repressioonid, küüditamine ja tagakiusamine. See väljendub teoses eelkõige nõukogude võimu vastaste jõududele määratud karistuste varjamises. Tabu on ka inimeste hirm – näiteks ei mainita kordagi pagulasi, kuigi neid oli massiliselt kodumaalt põgenenud. Samuti ei mainita jutustuses „Valgus Koordis“ nõukogude võimu aktiivset võitlust metsavendadega – teoses jäetakse mulje, justkui uue võimu esindajad olid üksnes kaitsepositsioonil. Teine tabu Leberechti jutustuses on perekond, laste lähem kujutamine, tegelaste inimlik lähedus ja seksuaalsed suhted. „Valgus Koordis“ käsitletakse perekonda eelkõige eesmärkide realiseerimise vahendina – tänu perekonna ühisele tööle on keskmik Johannes Vao saavutanud jõukuse ning ka uusmaasaaja Paul

Runge ehitab üles eduka majapidamise just oma naisele toetudes. Perekonna tabuga ühtib ka inimliku läheduse ja seksuaalsuse tabu – jutustuse intiimseim hetk on Paul Runge põsemusi tegemine Ainole.

Lisaks on märkimisväärne, et jutustuse „Valgus Koordis“ propagandistlik sõnum ei ole mitte niivõrd sotsialistliku idee sisendamine, kuivõrd lugeja ahvatlemine materiaalse lubadustega – lugejale luuakse illusioon kollektiviseerimisele järgnevast heaolust. Selle pettekujutelmade loomiseks tuuakse kogu jutustuse vältel välja Venemaa kolhoosnike ja Abhaasia kolhooside kohta moonutatud infot, mis peaks süvendama lugeja usku kolhoosidesse kui majanduslikult edukatesse ettevõtetesse.

Kokkuvõte

Käesolevas bakalaureusetöös uuriti, kuidas kujutatakse konkreetseid sündmusi ja nähtusi – kommunistlik partei, kolhoseerimine, olme, relvastatud vastupanuliikumine ja rahvavaenlaste represseerimine – sotsialistliku realismi kanoonilises teoses, jutustuses „Valgus Koordis“.

Jutustus „Valgus Koordis“ on kirjutatud sotsialistliku realismi põhimõtteid järgides – selle põhieesmärgiks oli kaasaja reaalsuse kujutamine. Elutõe saavutamiseks tuli kirjandusteoses kujutada tüüpilisi karaktereid tüüpilistes olukordades. Eelnimetatud ajaloosündmuste ja -nähtuste analüüsist ilmnes paraku rida moonutusi ja vastuolusid ajalooliste faktide ja jutustuses „Valgus Koordis“ kujutatu vahel. Esmalt tuleks tähelepanu juhtida sellele, et jutustus mitte ei peegelda kolhoseerimist, vaid pigem ennetab seda – autor esitab oma nägemuse sellest, kuidas see võiks käia, mitte ei kujuta kaasaja reaalsust. Toogem teised olulisemad näited. Ilmnes, et esimestel sõjajärgsetel aastatel oli Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei liikmeskonna hulgas tunduvalt vähem eestlasi, kui jutustuses kujutatakse, ning parteiliikmete tegutsemis- ja otsustusvabadus oli oluliselt piiratum. Samuti järeldub analüüsist, et jutustuses „Valgus Koordis“ liialdatakse nõukogude võimu poolt läbi viidud maareformi kiituseks uusmaasaajate talukohtade saavutustega ning enamik uusmaasaajatest ei soovinud tegelikkuses kolhoosi astuda. Veel ilmneb, et Koordi küla elektrifitseerimist kujutatakse lihtsustatult, kolhooside tehniline üleolek üksikmajapidamistest on üksnes illusioon, enamikel kolhoosnikel ei olnud esimestel sõjajärgsetel aastatel võimalik kasutada autotransporti kolhoositöö tegemiseks ning kulakute toidulaud ja rõivastus sõjajärgsetel aastatel ei olnud niivõrd erinev kehvikutest kui teoses kujutatakse. Vastuollu minnakse faktidega, et enamik bandiite [metsavendi] ei olnud Hitleri käsilased ja hoidusid talupoegade eraomandit puutumast ning et relvastatud vastupanuliikujate toetajaskond Teise maailmasõja järgsel perioodil oli lai. Samuti on teada, et erinevalt jutustuses

„Valgus Koordis“ kujutatust ei määratud kulakluses ja bandiitluses süüdimõistetute üle kohut.

Analüüsi käigus ilmnis rida mahavaikimisi (tabusid). Kõige silmatorkavamaks tabuks on nõukogude võimu vägivald ja inimeste hirm võimu ees. Näiteks ei mainita jutustuses ilmselt teadlikult kulakutele ja metsavendadele määratud karistusi, ei mainita pagulasi. Teiseks tabuks teoses on inimestevaheline intiimsus – jutustuses käsitletakse perekondlikke sidemeid pigem eesmärkide realiseerimise abivahendina.

Käesolevast analüüsist järeldus, et Hans Leberechti jutustuses „Valgus Koordis“ on sotsialistliku realismi meetodi abil loodud rida illusioone. Kommunistliku partei, kolhoseerimise, olme, vastupanuliikumise ja represseerimise esitamist jutustuses „Valgus Koordis“ ei saa pidada tüüpiliseks. Samas ei mõistetudki sotsialistlikus realismis tüüpilise all läbilõiget või kõige sagedamini esinevat, vaid seda, mis kõige ilmekamalt iseloomustab ühiskonnajõu olemust. Selle olemuse määras aga Nõukogude Liidus marksismi ja leninismi ideoloogia.

Siin peitub ka vastus küsimusele, miks sotsialistlik realism neid illusioone lõi, mitte ei kujutanud taotletud tegelikkust: tegemist oli partei huvides rakendatava meetodiga, nõukogude propaganda teadliku vahendiga. Ka jutustuse „Valgus Koordis“ moonutused ja illusioonid kannavad selgelt propagandistlikku sõnumit. Ehkki teose hilisem retseptsioon on seda korduvalt propagandistlikuks nimetanud, ei ole seni teadaolevalt põhjalikumalt uuritud, milles see seisneb ja mis täpselt on teose propagandistlik sõnum. Kindlasti ei ole tegemist pelgalt maareformi ja kollektiviseerimise idealiseerimisega. Sõnumeid on selles rohkem: jutustuses vastandatakse uut elukorda vanaga, propageeritakse töö tegemist, nõukogude korra ülimuslikkust, usaldust nõukogude võimu ja kommunistliku partei otsuste vastu, eraomandist loobumist, kolhooside ning ühismajandite loomist, õhutatakse klassivõitlust ja rahvavaenlaste (kulakud ja metsavennad) hävitamist jne. Jutustuse propaganda puhul torkab seejuures mõnevõrra ootamatult silma, et enam kui ideoloogiliste argumentidega, üritatakse lugejat veenda majandusliku külluse ahvatlemisega.

Ajad muutuvad ning kirjanduskaanon koos sellega. „Valgus Koordis“ on kaotanud oma endise positsiooni eesti kirjanduses, kuid pakub jätkuvalt külluslikult materjali uurijale, keda huvitab propaganda konkreetses teoses, aga miks mitte ka ideoloogilise

ühiskonna kirjandus üldse. Põnevaid võrdlusi võib pakkuda jutustuse „Valgus Koordis“ kõrvutamine näiteks Heino Kiige „Tondiõomaja“ või Viivi Luige „Seitsmenda rahukevadega“. Põhjalikumat vaatlust väärib tagasihoidliku kunstiväärtusega kirjandusteose kujunemine kultuurinähtuseks.

Kirjanduse loetelu

Afanasjeva, A. 1981. Propaganda osast töötajate kõlbelisel kasvatamisel. – Kommunistliku propaganda alused. Toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 87–99.

Ant, Jüri 2005a. Metsavendlus. Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 184–190.

Ant, Jüri 2005b. Repressioonid ja terror. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 176–178.

Ant, Jüri 2005c. Vastupanu algus. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 178.

Benshoff, Harry M., Sean Griffin 2004. America on Film. Representing Race, Class, Gender, and Sexuality at the Movies. Malden: Blackwell Publishing.

Epner, Luule 2001. Proosa ja draama kodumaal: stalinismi kammitsas. – Eesti kirjanduslugu. Toim. Maie Kalda, Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 378–386.

Hennoste, Tiit 2010. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 20. loeng: stalinistlik aeg I: institutsioonid, inimesed ja ideoloogia. – Vikerkaar 9, 91–102.

Izmestjev, P. 1953. Sissejuhatus. – Eesti kirjanduse ajalugu IV. Toim. E. Sõgel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 93–98.

Izmestjev, P. 1955. Hans Leberechti loominguline tee. – 15 aastat eesti nõukogude kirjandust. Toim. E. Nirk, E. Päll, E. Sõgel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 310–331.

Karjahärm, Toomas 2006. Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – Acta Historica Tallinnensia 10, 142–177.

Kasekamp, Andres 2005. Repressioonid ja genotsiid. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 201–203.

Kreegipuu, Tiiu 2007. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. – Tuna 3, 46–69.

Krigul, Linda 1945. Sotsialistlikust realismist. – Looming 5/6, 543–552.

Krusten, R. 1987. Proosa. – Eesti kirjanduse ajalugu. 5. köide, 1. raamat, Eesti nõukogude kirjandus. Peatoim. E. Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 90–96.

Kuningas, Kristi 1997. Sotsialistliku realismi meetodist ja kirjanduskriitikast Hans Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Kurotškin, P. 1981. Ateistlik propaganda. – Kommunistliku propaganda alused. Toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 99–109.

Laar, Mart 1993. Metsavennad. Tallinn: Helmet Raja & Co.

Laar, Mart 2005a. Relvastatud vastupanu 1944–1949. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 320–326.

Laar, Mart 2005b. Relvastatud vastupanu mahasurumine. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 326–328.

Laar, Mart 2005c. Unustatud sõda: relvastatud vastupanuliikumine Eestis 1944–1956. Tartu: Greif.

Leberecht, Hans 1948a. Esimene Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. – Pilt ja Sõna 3, 15–17.

Leberecht, Hans 1948b. Esimene kevad. – Stalinlik Noorus 4, 146–149.

- Mertelsmann, Olaf 2007.** Turumajanduselt käsumajandusele. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. Tannberg. Tartu: Greif, 419–492.
- Mertelsmann, Olaf 2010.** Alatoitumuse tekitamine põllumajanduslikult rikkas piirkonnas: Stalinistlik toiduainetega varustamise poliitika 1940. aastate Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2, 79–99.
- Miil, Marek 2013.** Kommunistliku partei propagandastrateegiad ja „kodanliku televisiooni neutraliseerimine“ Eesti NSV-s 1968–1988. – Ajalooline Ajakiri 1, 79–110.
- Morozov, M. 1981.** Internatsionalismi ja nõukogude patriotismi propaganda. – Kommunistliku propaganda alused. Toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 77–87.
- Mosjagin, S. 1981.** Kommunistliku töössesuhtumise kasvatamise mõjus vahend. – Kommunistliku propaganda alused. Toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 68–76.
- Märka, Veiko 1998.** Kala hakkas mädanema südamest. (Sotsialistlikust realismist ENSV kirjanduses 1945–53). – Vikerkaar 10/11, 81–111.
- Nõukogude... = Nõukogude Eesti entsüklopeediline teatmeteos 1978.** Toim. Gustav Naan. Tallinn: Valgus.
- Olesk, Sirje 1998.** Kontekst kirjanduse tegijana. – Keel ja Kirjandus 6, 381–387.
- Olesk, Sirje 2001a.** Eesti kirjandus vabas maailmas. Eesti kirjanduslugu. Toim. Maie Kalda, Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 352–356.
- Olesk, Sirje 2001b.** Kirjandus kahes ruumis. – Eesti kirjanduslugu. Toim. Maie Kalda, Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 343–344.
- Olesk, Sirje 2003.** „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. – Võim ja kultuur. Koost. Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 465–479.

Pajur, Ago 2005. Saksa-Vene sõda Eesti pinnal. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 181–184.

Peirumaa, Rita 2004. Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Pilve, Eli 2010. „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“. Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSVs. – Tuna 4, 54–71.

Propaganda... = Propaganda ja agitatsioon ÜK(b)P otsustes ja dokumentides 1949. Tallinn: RK Poliitiline Kirjandus.

Pravotorov, V. 1981. Propaganda kui ühiskondlik ilming. – Kommunistliku propaganda alused. Toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 7–45.

Rahi-Tamm, Aigi, Andres Kahar 2008. Operatsiooni „Priboi“ ettevalmistamine. – Kommunism rahvusvahelise kohtu ette. Eesti Memento Liidu ajalookonverents. Toim. Enn Tarvel, Peep Varju. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 47–60.

Remmelgas, Lembit 1953. Tüüpiline kui elutõe avaldumise vorm. – Looming 11, 1378–1391.

Roos, Jaan 2001. Läbi punase öö. III. 1948. ja 1949. aasta päevik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Semper, Johannes 1945. Eesti Nõukogude kunst sotsialistliku realismi teel. – Looming 5/6, 531–542.

Sepp, J. 1949. Jutustus uuest Eesti külast. – Eesti Bolševik 5, 69–77.

Sinijärv, K. 1949. Varia. – Looming 2, 253–255.

SN = Stalinlik Noorus 1949. – Side rahvaga. Nr 5, lk 8.

Sokolov, A. 1949. Hans Leberecht: Valgus Koordis. – Looming 3, 359–363.

Sokolov, A. 1953. Hans Leberecht. – Eesti kirjanduse ajalugu IV. Toim. E. Sõgel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 225–247.

Solomõkov, I. 1963. Hans Leberechti loomingulisest teest. – Valgus Koordis. Teel. Toim. Helmi Leberecht, Eduard Päll, Lembit Remmelgas, Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–26.

Solomõkov, I. 1987. Hans Leberecht. – Eesti kirjanduse ajalugu. 5. köide, 1. raamat, Eesti nõukogude kirjandus. Peatoim. E. Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 296–309.

Sõgel, Endel 1953. Eesti kirjandus kodanliku diktatuuri aastail (1920–1940). – Eesti kirjanduse ajalugu IV. Toim. E. Sõgel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 26–34.

Zetterberg, Seppo 2011. Eesti ajalugu. Viies trükk. Tallinn: Tänapäev.

Talvet, Jüri. Armastus. – <http://talvet.edicypages.com/luuletus>. Vaadatud 04.05.2013.

Tannberg, Tõnu 2005a. Kommunistlik partei. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 255–256.

Tannberg, Tõnu 2005b. Käsumajanduse rakendamine ja selle tagajärjed. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 282–287.

Tannberg, Tõnu 2005c. Nõukogulik võimustruktuur. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 250–253.

Tannberg, Tõnu 2005d. Repressioonid. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 274–279.

Taylor, Philip M. 2011. Mõtterelv. Propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.

Timofejev, L[eonid] 1953. Vene nõukogude kirjandus. Keskkooli 11. klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Tungal, Leelo 2009.** Samet ja saepuru ehk Seltsimees laps ja kirjatähed. Tallinn: Tänapäev.
- Uledov, A. 1981.** Marksistlik-leninliku ideoloogia levitamine ja kommunistliku maailmavaate kujunemine. – Kommunistliku propaganda alused. Toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 60–68.
- Uudelepp, Agu 2011.** Propaganda – mõiste, alused ja toimimismehhanismid. Loengukonspekt; <http://www.koolitaja.ee/wp-content/uploads/2011/09/Propaganda-konspekt-Uudelepp-2011.pdf>. Vaadatud 27.05.2013.
- Uudelepp, Agu 2005.** Propagandateooria ja -tehnikate areng 20. sajandil. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Uuspõld, Ellen 2011.** Üliõpilastööde vormistamise juhend. Tartu: Bookmill.
- Vahter, Liis 2013.** Ruumipoetika Hans Leberechti „Valgus Koordis“ ja August Mälgu „Taeva palge all“ näitel. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Vahtre, Lauri 2002.** Elu-olu viimasel vene ajal. Riietus ja mööbel, toit ja tarberiistad, sõiduvahendid, eluase ja muu. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Vahtre, Lauri 2005.** Olme ja meeleolud. Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 353–355.
- Veidemann, Rein 2010.** Eesti-vene kirjandusliku kommunikatsiooni kurioosum: Hans Leberechti jutustus „Valgus Koordis“ (1948–1949). – Blokovskij sbornik XVIII. Rossia i Estonia XX veke: dialog kultur. Toim. L. Pild. Tartu: Tartu Ülikool, 300–308.
- Veidemann, Rein 2013.** Juhan Liivist ja tema luulest. Jüri Talvetiga vestleb Rein Veidemann. – Sirp 18. jaan., nr 3.
- Viljaste, H. 1949.** Hans Leberechti "Valgus Koordis" ja Mart Raua "Jõud ja valgus". – Stalinlik Noorus 4, 20–22.

Summary. The propagandistic depiction of the contemporary time in literary works on the example of *Light in Koordi* by Hans Leberecht

This present Bachelor's thesis has accrued from the interest in studying, how the post-Second World War Estonian small village was depicted in contemporary literature. A narrative from the beginning of the Soviet occupation, *Light in Koordi* by Hans Leberecht (*Свет в Коорди*, 1948; in Estonian: „Valgus Koordis“, 1949), was chosen as the analyzed example. This narrative was one of the most canonic works of the Soviet Estonian literature. It was awarded first prize in a novel competition and has been translated into many languages. Later reception of the work has often called it propagandistic, but so far, to the author's knowledge, the reason for this and what the propagandistic message of the work is, has not been studied more profoundly.

The Bachelor's thesis is divided into three parts. The first part explains what propaganda is, how it was executed in the Soviet Union and how propaganda was used in literature coeval with Leberecht. Next the socialist realism method, which was the only literary method allowed in Soviet and Estonian literature, is studied. *Light in Koordi* was one of the earliest examples of socialist realism in Estonian. Socialist realism dictated that the objective of the narrative be a veracious depiction of the contemporary reality. According to the socialist realism method, typical characters needed to be depicted in typical situations in order to achieve life-likeness in the literary work.

In the second chapter the most actual problems of the post-Second World War Estonia will be described. The communist party, creating kolkhozes, day-to-day life, armed resistance and repressing the so-called public enemies are under observation. The work has been based on the viewpoints of modern historical science.

The third chapter concentrates on close reading the narration *Light in Koordi*. First an overview of the life and works of Hans Leberecht will be given, as well as the literary context of the publication, the storyline, the characters, the genesis and briefly also the reception of the narration *Light in Koordi*. Then it will be observed how historical events and phenomena are depicted using the socialist realism method. The analysis shows that in the narration of Leberecht, the presentation of the events and phenomena cannot be considered veridical or typical, as demanded by the socialist realism. Several contradictions, distortions and omissions (taboos) appear between historical facts and what is depicted in *Light in Koordi*. The most noticeable taboo is the violence of the Soviet powers. Another taboo is the intimacy between people – family relations are treated first and foremost as a means to realize objectives in this narrative.

From the analysis it can be concluded that in Hans Leberecht's narrative *Light in Koordi*, socialist realism method was used to create an illusion of typicality. The answer to the question, why did socialist realism create illusions instead of depicting pursued reality, is hidden in its theory itself: the goal was to educate the reader as well. This is a method that is applied in the interest of the ideology, the conscious instrument of the Soviet propaganda. The message of the narrative *Light in Koordi* is first and foremost propagandist. In the narrative, the new life is compared to the old; the superiority of the Soviet regime, the trust towards the Soviet powers and communist party's decisions, giving up private property and the creation of kolkhozes and collective farms is propagated, class conflict and the destroying public enemies (kulaks and Forest Brothers) is instigated, etc. In the propaganda of the narrative it is conspicuous that other than convincing the reader with ideological arguments, the reader is being enticed with achieving economic prosperity.

Times change and literary context and canon with it. *Light in Koordi* has lost its position in Estonian literary history but continues to offer plenty of material to a researcher who is interested in the depiction of the contemporary time in a propagandistic work of literature, but why not also in the literature of an ideological society in general or in a work of literature of little literary value that is turning into a cultural phenomenon.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Triin Timm, 31.03.1990

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Kaasaja propagandistlik kujutamine kirjandusteoses Hans Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ näitel“, mille juhendaja on Pille-Riin Larm.
  - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace´i kaudu alates 20.06.2013 kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 20.06.2013

(allkiri)